

**LOCUL BIBLIEI DE LA BUCUREŞTI ÎN ISTORIA CULTURII, LITERATURII ȘI LIMBII ROMÂNE
LITERARE**

de

ALEXANDRU ANDRIESCU

Nicolae Milesiu, între Orient și Occident. Spătarul moldovean Nicolae Milesiu (1636—1708), aflat la Stockholm, în serviciul voievodului în exil Gheorghe řtefan, scris în 1667, la cererea ambasadorului Franței în Suedia, Simon Arnauld, marchiz de Pomponne (1618—1699), viitorul ministru de externe al lui Ludovic al XIV-lea, un opuscul intitulat semnificativ *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens*¹, avind ca temă transubstanțierea. Pare curios acest amestec al unui dregător român din secolul al XVII-lea, care își semnează intervenția *Nicolao Spadario Moldovalaccone, barone ac olim generali Wallachiae*, într-o dispută teologică ce agita în epocă spiritele janseniștilor de la Port-Royal, angajați într-o polemică aprinsă cu protestanții. Cel care cunoaște activitatea anterioară a lui Milesiu, preocupat încă din țară, ca traducător, de probleme teologice, este mai puțin mirat de această colaborare, alături de janseniști, la tratatul lui Arnauld și Nicolae, *La perpétuité de la foy de l'Eglise catholique*², putându-și explica mai ușor demersul diplomatului francez, nepot al „marelui Arnauld”, apărătorul janseniștilor, pe lingă spătar, și răspunsul pozitiv al acestuia cu colaborarea amintită. Marchizul de Pomponne nu i-ar fi cerut lui Milesiu această colaborare dacă nu-i cunoștea și aprecia preocupările de pînă atunci, între care cea mai de seamă este, fără îndoială, traducerea *Vechiului Testament* în limba română, la care spătarul lucra încă din 1661, de pe vremea când se afla la Constantinopol ca reprezentant diplomatic al Țării Românești. Dacă interpretăm liber titlul lucrării din 1667, și depășim accidentele biografice și disputele teologice ce au provocat-o, am putea spune, fără teamă că exagerăm, că întreaga existență a lui Milesiu este prinsă în această ieșire atât de necesară, de salutară și de fertilă, din orient în occident. Traducerea de către Milesiu a *Vechiului Testament*, la care, după toate probabilitățile, mai lucra în 1667, preocupare cunoscută în cercurile diplomatice europene, cu care se afla în contacte strînse în acești

ani, după cum o atestă modelele pe care și le alege traducătorul, rezultatul unei noi orientări culturale, care ne separă de slavonismul tradițional, îndreptindu-ne, prin elenism, către occident.

Se știe sigur astăzi că spătarul Nicolae Milesiu este autorul traducerii *Vechiului Testament* care stă la baza celei mai întinse părți din cel mai de seamă monument de limbă română din secolul al XVII-lea, *Biblia* tipărită la București, în 1688. Dovezile în sprijinul acestei atribuiri, care-l indică pe Milesiu ca traducător al textului integral al *Vechiului Testament*, sunt irefutabile. Le menționăm pe scurt¹. După mai bine de trei decenii, dar destul de aproape de momentul tipăririi, ca știrea să poată fi preluată cu exactitate de la o generație la alta, Dimitrie Procopiu din Moscopole își mai amintea, în 1720, că *Biblia* bucureșteană, folosită în bisericile din întreaga țară, este opera lui Nicolae Milesiu². Mitropolitul Gheorghe al Moldovei, trei ani mai tîrziu, oferea, în 1723, informații și mai precise, din surse moldovenești, indicindu-l pe Milesiu ca autor al faimoasei traduceri. Mitropolitul precizează, pentru prima dată, și perioada cînd Milesiu a efectuat traducerea: „au tălmăcit și *Biblia* din limba elinească pre limba românească, cînd au fost la Constantinopol capichihăia

¹ O bună sistematizare și descriere a dovezilor care îl indică pe Milesiu drept cel dintîi traducător al *Vechiului Testament* în limba română face Giurge Pascu, în *Istoria literaturii române din secolul XVII*, Institutul de Arte Grafice „Viața Românească”, Iași, 1922, p. 94—95. Virgil Cîndeа face un istoric amănunțit al acelorași probe, cu trimiteri la contribuțiile sale anterioare, substanțiale, în clarificarea filiaților manuscriselor românești din secolul al XVII-lea în care se păstrează textul *Vechiului Testament*, punind în evidență prioritatea lui Milesiu în traducerea sa integrală în limba română, în volumul *Raftulnea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Dacia, Cluj-Napoca, 1979, cap. *Traducerea integrală a „Vechiului Testament”* p. 106—179. Vezi și N.A. Ursu, Dosoftei, *Opere*, ediție critică, studiu introductiv de Al. Andriescu, Editura Minerva, București, 1978, p. 505.

² Reproducem informația după Giurge Pascu, *op. cit.* p. 95, adăugind în paranteze dreptă traducerea ei în limba română: „La 1730 Dimitrie Procopiu din Moscopole, în *Succincta eruditorum graecorum superioris et praesentis saeculi Recensio conscripta mense Iunio anno Christi 1720, transmissaque Bucuresto, et nunc primum edita cum latina versione*, la Fabricius, Biblioteca Graeca, ed. Hamburg, vol. 10, pg. 789, zice: «Nicolaus ex Moldavia, ducus Moldaviae protospatharius sive prim' armiger, ... sacras scripturas ex graeca in vernacularm Dacorum et Hungarovalachorum linguam translatis (subliniat în text), quam in ecclesiis ipsorum usque quaque legi obtinuit usus». [La 1730 Dimitrie Procopiu din Moscopole în *Scurta prezentare a eruditilor greci din epociile anterioare și prezente, scrisă în luna iunie, în anul lui Christ 1720, și trimisă la București, și acum întîi editată în versiune latină* la Fabricius, ed. Hamburg, vol. 10, p. 789, zice: «Nicolae din Moldova, protospătar al domnului Moldovei sau prim purtător de armă, a tradus scrierile sacre în limba vernaculară a dacilor și ungarovlahilor, cu care a obținut folosele de a fi citite mereu în bisericile acelora de către fiecare».]

¹ *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens, id est sensus Ecclesae Orientalis, scilicet graecae, de transubstantione Corporis Domini aliquis controversit a Nicolao Spadario Moldovalaccone, barone ac olim generali Wallachiae, conscriptum Holmiae [Stockholm] anno 1667, mense Februaril (Manual sau Steaua Răsăritului strălucind în Occident, adică Înțeleșul Bisericii Răsăritene, sau celei grecești, despre transubstanțierea trupului Domnului și despre alte controverse, de Nicolae Spătarul moldovalah, boier și odinioară general al Valahiei, scris în Stockholm, în anul 1667, luna februarie).*

² Intervenția lui Milesiu apare în Anexa tratatului lui Arnauld și Nicole: *La perpétuité de la foy de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie, défendue contre le livre du sieur Claude, Paris, 1669*, fiind singura sa lucrare tipărită în timpul vieții.

lui Grigorie voievod, domnul Țării Românești, precare scriere au dat-o și în tipar Șerban voievod Cantacuzino, domnul Țării Românești¹. Milesu a îndeplinit această funcție între anii 1661–1664, nepărăsindu-l pe Ghica la mazilire, în noiembrie, ci abia în anul următor², cind, în primăvara lui 1665, pleacă în Germania pentru a intra în slujba lui Gheorghe Ștefan. Rămîne în serviciul acestuia pînă în 1668, cind fostul voievod moldovean se stinge din viață, fără a mai fi revenit, cum intenționa, scop pentru care s-a străduit și Milesu, în scaunul domnesc de la Iași.

Cercetările consacrate manuscrisului 4389 de la Biblioteca Academiei R. S. România, începînd din anul 1915, cind a fost descoperit, și pînă astăzi³, precum și cele referitoare la manuscrisul 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj-Napoca a Academiei R. S. R., de care s-a ocupat pe larg Virgil Cîndea⁴, nu mai lasă nici un dubiu asupra identificării spătarului Milesu ca autor al traducerii integrale a Vechiului Testament din Biblia de la 1668. În *Cuvîntul înainte către ciștori tori* din ms. 45, se face o referire clară la „izvodul” unui Nicolae, care a efectuat traducerea inițială, fără alte amânanțe asupra persoanei acestui traducător. Autorul sau autorii care revizuiesc textul lui Nicolae precizează în prefața anonimă a ms. 45, copiat de Dumitru din Cimpulung pentru mitropolitul Teodosie al Țării Românești: „Pentru accea, prea iubite ciîtoriile, am pus nevoie în aceasta (vrînd Dumnezău pren porâncă stăpînului), de o am scosu-o pre limba românească den izvodul lui Nicolae⁵ cartea aceasta ce să chiamă *Biblia*, adeca „Făgăduință vîche, și-i zic *Testament* pre limba leteniască, iară Biblie să înțelîge elinește carte” (p. 25)⁶. Informația aceasta sumară, corroborată cu datele mult mai precise și mai bogate din ms. 4389 (*Cuvînt înainte către ciștori*, f. 1, r-v), dezvăluie identitatea exactă a traducătorului: „nevoitul-ne-am a prepune această sfintă și de Dumnezeu suflată carte carea <se> cheamă *Biblia* adeca toată carte legii vechi și cu toți prorocii, pre limba rumănească carea pînă acum într-această

¹ Teodor Codrescu, *Urticarul*, partea I, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1852, p. 240.

² Stefan S. Gorovoi, *Studiu introductiv* la ediția P.P. Panaitescu, Nicolae Milesu Spătarul (1636–1708), versiunea românească de Silvia P. Panaitescu, Junimea, Iași, 1987, p. XXXIII. Autorul studiului clarifică, pe baza unor cercetări recente, itinerarul european al spătarului între 1665–1668 (p. XXXIII–XXXIV).

³ În ședință publică din 12/25 Ianuarie 1915, I. Bianu prezintă „un volum infolio manuscris, care cuprinde Biblia – Vechiul Testament întreg în traducere românească”, stabilind pe acum două lucruri importante: 1) manuscrisul recent achiziționat, înregistrat ulterior sub numărul 4 389 la Biblioteca Academiei este mai vechi decât Biblia din 1668, 2) nouă traducător s-a folosit și de tălmăcirea lui Milesu, primul traducător al textului integral al *Vechiului Testament* în limba română: „Scrisorul necunoscut al acestui volum face dovedă că înțiu traducător roman al Bibliei – Vechiul Testament – a fost spătarul Nicolae Milesu, lucru care se spusese demult, dar din lipsă de dovezi nu se putea confirma drept un adevar probat” („Analele Academiei Române”, s. II, t. XXXVIII, 1915–1916, Partea administrativă și dezbatările, București, 1919, p. 5–6). N. Iorga, care susținuse pînă atunci paternitatea fraților Greceanu, își modifică punctul de vedere indicându-l, pe baza noii descoperiri, pe Nicolae Milesu ca autor al traducerii *Vechiul Testament* din Biblia tipărită de Șerban Cantacuzino la București în 1668. Vez N. Iorga, *In legătură cu Biblia de la 1668 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milesu*, în „Analele Academiei Române”, seria II, Memoriile secției istorice, XXXVIII (1915–1816), p. 37–54.

⁴ N.A. Ursu, deși manifestă unele rezerve, sporite în special în contribuțile sale ulterioare, subliniază foarte limpede, în *Notele și variantele* din ediția Dosoftei, *Opere*, I, 1978, meritele mari ale lui Virgil Cîndea în cercetarea ms. 45, care face obiectul unui amplu studiu, *Nicolae Milesu și Incepările traducerilor umaniste în limba română*, în „Limbă și literatură”, VII, 1963, p. 29–76: „Contribuțile lui Virgil Cîndea la determinarea izvoarelor traducerii și la stabilirea raportului de strînsă dependență a *Vechiului Testament* din Biblia de la 1668 de textul din ms. 45 de la Cluj-Napoca sunt deosebit de prețioase (p. 505–506).

⁵ Numele traducătorului este transcris, în altă parte a acestui *Cuvînt înainte*, Nicolae.

⁶ Toate citările sunt reproduse, în continuare, din ediția noastră.

limbă a noastră rumănească nu foarte se-au aflat prepusă, fără numai un izvod scris cu mină, *(pre c)*are l-au fost prepus Nicolae, spătarul moldovean, dascal și învățat în limba elinească, care l-au izvodit de pre izvodul elinește ce s-au fost tipărit *(în)* Franțofort⁷ (p. 33). Informația cu privire la „izvodul elinește”, ediția greco-protestantă a *Biblei*, Frankfurt, 1597, de care s-a folosit Nicolae, se află și în *Cuviîntul către ciștori tori* din ms. 45. Este ciudat, și prin aceasta revelator, cum vom vedea, faptul că în *Biblia* tipărită în 1668 nu mai e menționat niciodată numele spătarului Nicolae din Moldova.

Dacă, după cum se vede, cunoaștem bine cine este traducătorul inițial al *Vechiului Testament* din *Biblia* de la 1668, acesta fiind, fără nici o indoială, Milesu, în schimb nu sună tot atât de bine cunoscute nici perioada cind a fost elaborată traducerea, mai exact spus, anii cind s-a putut efectua o lucrare atât de vastă și de dificilă, în special anul cind a fost terminată, și nici imprejurările și data cind prețiosul manuscris ajunge în Țara Românească, din Moldova credem noi, și nu de la Constantinopol, cum se afirmă sau se lasă să se înțeleagă în mod curent. Din această cauză se impune, pentru că numai dintr-un astfel de examen pot veni unele lumini, cercetarea, în perspectiva arătată, a vieții spătarului Milesu și a imprejurărilor politice și culturale care l-au antrenat sau în care s-a lăsat antrenat de-a lungul întregii perioade cind a activat ca demnitar al principatelor românești, atât în țară și în afara ei.

În societatea românească din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și din primele decenii ale secolului al XVIII-lea se produce un fenomen nou, în primele lui tentative mai organizate și mai evidente, pentru că rădăcinile lui sunt mai vechi, fenomen pe care l-am numi de occidentalizare prin cultură. Niciodată nu a existat la noi, ca acum, o inteligență mai activă în cele două principate românești. Tot mai mulți români și fac studiile în Apus sau în școli, cum este și cea a Patriarhiei de la Constantinopol, în care sunt evidente influențele apusene. Polonia catolică apartinea de mult acestui circuit occidental de idei și de influențe, iar Rusia țarului Alexei și, mai ales, a lui Petru I, preocupată de modernizare, avea privirile întoarse tot spre Apus. Călătoriile, dorite sau provocate de deseile mazilirii de domni din epocă, devin tot mai numeroase. Partidele creștine din principate, tot mai puternice, caută sprijin, în lupta antiotomană, în țările vecine în primul rînd: Principatul Transilvaniei, Ungaria, Austria, Polonia, Rusia, emisarii lor, cum este cazul lui Milesu, ajungind pînă în Italia, Germania, Suedia și chiar în îndepărtatul, pentru vremea aceea, regat al lui Ludovic al XIV-lea al Franței. Neîncrezători în fidilitatea domnilor din scaunele de la Iași și București, turci și schimbă repede, la cea mai mică bănuială, mutindu-i adesea dintr-un principat în celălalt de-a lungul mai multor domnii. Aspectul negativ al instabilității și nesiguranței este compensat de colaborarea mai strînsă, politică și mai ales culturală, dintre dregătorii și cărturarii din ambele principate. Pentru prima dată cultura devine o prîngie a puterii, într-o epocă în care oamenii politici de la noi și-o însușesc sau o sprijină pentru forța ei de a influența conștiințele și a le pregăti pentru lupta antiotomană condusă de partidele creștine⁸. Protagoniștii acestui vast și complicat scenariu politic și cultural sunt Constantin Șerban, Mihnea III, Gheorghe Ștefan, Costinești, Cantacuzinești, Brîncoveanu, Dosoftei, Milesu, Dimitrie Cantemir. Opera culturală cea mai importantă, care ilustrează cea dintîi și deplin această epocă de afirmare a unei politici creștine, care

⁷ Cf. Virgil Cîndea, *Semnificația poliției a unui act de cultură feudală*, în „Studii”, XVI, 1963, nr. 3, p. 651–671.

urmărea scoaterea ţărilor româneşti de sub dominaţia turcă, este *Biblia* tipărită de Şerban Cantacuzino în 1688 la Bucureşti.

Milescu, reprezentant de frunte al acestei politici culturale, în slujba partidei creştine, și-a început lucrul, mînat de astfel de convingeri, la traducerea *Vechiului Testament* prin 1661, aşa cum rezultă din menţiunea mitropolitului Gheorghe al Moldovei. Oricît s-ar fi grăbit și oricît timp ar fi consacrat acestei traduceri, este greu de admis că ea a putut fi terminată, chiar într-o formă provizorie, în cei trei ani cît tînărul Milescu, între 25 și 27 de ani pe atunci, a deținut funcția de reprezentant diplomatic al lui Grigore Ghica la Poarta Otomană. Presupunând că ar fi lucrat la această traducere și înainte de 1661, preocupările sale de traducător fiind mai vechi¹, vîrstă sa, lipsa unor modele anterioare mai variate în limba română, lipsa, la început, a informațiilor mai întinse asupra traducerii *Bibliei* în alte limbi, greutățile în procurarea și cercetarea amănunțită a acestor modele impiedicau realizarea doar în cîțiva ani a unei întreprinderi atât de dificile, experiență pe care n-o mai făcuse nimeni în limba română, la astfel de proporții, pînă la Milescu. Luther traduce cîțiva psalmi în 1517, *Noul Testament* în 1522 și termină traducerea *Vechiului Testament* în 1534, „după o muncă grea”², deși existau, începînd cu 1466, paisprezece traduceri germane ale *Bibliei* în *Hochdeutsch* și trei, după 1480, în *Niederdeutsch*³. Revelator, în această privire comparativă, este și faptul că s-a recurs, din cauză volumului mare de muncă și a dificultăților, la colective mari de traducători, cazul *Septuagintei*, cel mai cunoscut, sau al *Bibliei* engleze, *The King James Bible*, Londra, 1611, „la care au lucrat, timp de cinci ani, 50 de cărturari, grupați în 6 echipe”⁴. Dacă ținem seama de acești factori, se impune de la sine concuizia că, pentru a-și termina opera, chiar și într-o formă încă provizorie, perfectibilă, spătarul moldovean și-a continuat lucrul la elaborarea traducerii sale și după 1664, cînd este mazilit Ghica. Călătoriile, numeroase, pe care le face Milescu, în anii următori, în Germania, Suedia și Franța, ca secretar și emisar diplomatic al lui Gheorghe Ștefan, nu-l puteau stingheri prea mult. Aceste călătorii puteau fi, sub unele aspecte, chiar profitabile pentru munca lui erudită, de comparație a mai multor versiuni ale *Bibliei*, înlesnindu-i o mai bună legătură cu sursele, în mediile cărturărești receptive și instruite pe care le frecventea în tot acest timp. În 1668,

la puțin timp după moartea lui Gheorghe Ștefan, survenită la 27 ianuarie, Nicolae Milescu se întoarce în Moldova cu traducerea *Vechiului Testament* în forma care va fi folosită, mai tîrziu, după revizuirea textului în Moldova, de către editorii munteni ai *Bibliei* de la 1688, care au marele merit de a-i fi dat înfățișarea definitivă.

Nu-i greu de presupus cu ce gînduri venea Milesescu în Moldova, în vîrstă de 32 de ani acum, după periplul european (Berlin, 1665, Stockholm, 1666, Paris, 1667), mereu în serviciul unui voievod care, încă din 1656, cînd era în scaun la Iași, semna un tratat cu Alexei al Rusiei, în vederea eliberării de sub turci și asigurării domniei sale ereditare în Moldova¹. Același Gheorghe Ștefan săcea demersuri, pe la curțile europene, în vederea organizării unei cruciade împotriva turcilor, pe lîngă împăratul Leopold și țarul Alexei, în 1662, și la curtea lui Ludovic al XIV-lea, în 1665 și în 1667, mijlocitor fiind, în ultima tentativă, chiar Milesescu. Scopul misiunii spătarului pe lîngă regele Franței era mai concret. Să obțină bunăvoiea lui Ludovic al XIV-lea, ca acesta, prin intervenția sa la Poartă, să determine reînsăcăunarea lui Gheorghe Ștefan pe tronul de la Iași². Reîntors în Moldova, ambicioșul diplomat și cărturar avea de îndeplinit, pe cont propriu de data aceasta, legatul politic al fostului său protector, pe care l-a slujit cu o nedesmințită credință.

Situatia din Moldova, indiferent dacă Milesescu a participat sau nu la vreun complot împotriva lui Iliaș Alexandru, domnul sub care își revede pămîntul natal în 1668, nu putea să-l încînte prea mult pe fostul om de încredere al lui Gheorghe Ștefan, obișnuit cu curtea întreținută de acesta la Iași și în exilul său german. Spătarul Milesescu a fost în serviciul lui Gheorghe Ștefan din 1654, de la vîrstă de 17 ani, pînă în 1658, și din 1666 pînă în 1668, după ce se bucurase de protecția Ghiculeștilor (Gheorghe și Grigore Ghica), de care s-a despărțit, se pare, în condiții nu prea amicale³. Moldova lui Iliaș Alexandru, acest ultim domn din os mușatin, instalat în pripă de turci în mai 1666 și mazilit de aceștia în noiembrie 1668, i se înfățișa lui Milesescu așa cum o descrie Ion Neculce în cronică sa. Deși cronicarul îl privește cu oarecare simpatie pe Iliaș, stabilindu-i reputația de „om bun”, portretul pe care îl face este mai degrabă negativ: „Numai, fiind născut, crescut la Tarigrad, nu știe limba țării, ce grăia cu tălmăciu la divan. Si multe giudețe a lui, fiindu cu tălmaci, nu să giudeca bine, și cîteva îspisoace au ieșit pe urmă réle”⁴. Domn slab și indecis, Iliaș a trezit nemulțumirea unor pături boierești, cărora „nu lă prea căuta cu bine”⁵ și n-a reușit să facă față greutăților care apăsau țara: „Si țara era împresurată cu dările, că să făcea cheltuele mari la visterie, și era și dănic: bacăsuri da mari, că era om bun”⁶. „Bunătatea” domnului, de care vorbește Ion Neculce, dar și Radu Popescu⁷, pare mai curind un defect într-o țară săracită. Nu acesta putea fi domnul potrivit pentru ambițioasele aspirații culturale și politice ale spătarului Milesescu. Nu la un domn ca Iliaș, care nu cunoștează nici limba țării, putea apela Milesescu pentru a patrona editarea *Bibliei*, din care tradusese *Vechiul Testament*, și cu atit mai puțin să-i semneze prefața. Un astfel de domn ar fi putut să fie Gheorghe Ștefan,

¹ P.P. Panaiteanu, *Nicolae Milescu Spătarul*, ed. cit., p. 22.

² Ibid., p. 15–16.

³ Paul Cernovodeanu, *Peripețiile necunoscute ale spătarului Milesescu*, în „Magazin istoric”, nr. 7–8, iulie-august 1969, p. 103.

⁴ Ion Neculce, *Opere. Lelopisul fără Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempeal, Minerva, București, 1982, p. 209.

⁵ Ion Neculce, op. cit., p. 210.

⁶ Ibid.

⁷ Radu Popescu, *Istoriele domnilor Țării Românești*, în *Cronicile medievale ale României*, IV, introducere și ediție critică întocmită de Constatin Grecescu, Editura Academiei R.S.R., București, 1963, p. 134.

¹ Fritz Martini, *Deutsche Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Kröner Verlag, Stuttgart, 1963, p. 118.

² Ibid.

³ Paul Miron, *O nouă ediție a Bibliei lui Șerban, ediția noastră*, p. 4.

pentru care spătarul traducea rugăciuni în limba română¹.

Abia întors în Moldova, Milesu părăsește din nou pământul natal în 1688, în circumstanțe nu prea bine lămurite. Repunerea în discuție a celor întimplăte în popasul său din acest an în Moldova lui Iliaș Alexandru (1666–1668) poate aduce măcar o rază de lumină, dacă nu poate lumina totul, în aflarea adevărătelor motive care îl determină pe acest cărturar, sub anumite aspecte poate cel mai de seamă din al XVII-lea secol românesc, să ia, voluntar, calea unui îndelungat exil, abandonând brusc o laborioasă activitate culturală și politică pusă în serviciul ţării sale oriunde s-a aflat. Încununarea activității culturale a lui Milesu î-a fost adusă de traducerea integrală în limba română a *Vechiului Testament*, cunoscut pînă atunci în ţările noastre, începînd cu secolul al XVI-lea², doar în traduceri fragmentare. Ar însemna să ignorăm un lucru esențial, dacă am considera că o astfel de lucrare putea fi privită cu indiferență de autorul însuși, în primul rînd, care o putea abandonă oricui și în orice condiții, fără nici cea mai mică preocupare de a o vedea finalizată după modelul edițiilor *Biblei* pe care le consultase, la Constantinopol și în occident, în vederea elaborării propriei sale traduceri. Fără îndoială că traducătorul își va fi precizat, în prefăța manuscrisului autograf, cu mai multă exactitate decît putem deduce astăzi, prin intermediul revizorilor săi, ce l-a determinat, în cazul cind inițiativa să apară, cum sănt suficiente motive să credem, sau cine l-a îndemnat și ce a urmărit, hotărîndu-se să realizeze, de unul singur, această uriașă muncă, perioada cind a lucrat, scopul propus, mijloacele și metodele de lucru. Din păcate această prefăță, despre care știm sigur, dintr-o foarte explicită pafanțeză din ms. 45, *Cuvîntu înainte cătră cititor* („aşa scrie el la prêdoslovia lui“), că a fost redactată de Milesu, s-a pierdut împreună cu întregul manuscris³. Traducătorul inițial, deschizător de drumuri și, într-un fel, creator cu certe elemente de originalitate în acest domeniul, credem că nu poate să fie sub nivelul de conștiință

¹ Se păstrează pînă astăzi textul autograf al unei „mici rugăciuni de seară, tradusă în românește, probabil din slavonește, pentru folosința domitorului Gheorghe Ștefan“ de către Milesu (P.P. Panaiteanu, op. cit., p. 21). Pentru informații suplimentare, v. N. Drăganu, *Codicele pribegieului Gheorghe Ștefan, voievodul Moldovei*, în „Anuarul Institutului de istorie națională“, III, 1924–1925, și Al. Mares, *In legătură cu o traducere românească a lui Nicolae Milesu*, în „Limba română“, XXVIII, 1979, nr. 3, p. 253–265. „Versetele psalmice din timpul slujbei la Vescernia Mare“ – la aceasta reducindu-se, de fapt, contribuția lui Milesu, după riguroasa cercetare a textului întreprinsă de Al. Mares – sînt traduse de spătar, după toate probabilitățile, între 1666–1668 (v. concluziile de la p. 264–265).

² Nicolae Iorga este cel mai de seamă susținător al așa numitiei „teorii husite“ cu privire la traducerea primelor texte în limba română în secolul al XV-lea: „Psaltirea, Biblia, Evanghelia, – dar nu și lîcul ei – Faptele apostolilor, pe lîngă rugăciunile obișnuite, se înfățișează astfel în românește pentru întîia oară în acele vremi deținute“ (*Istoria literaturii românești*, I, București, 1925, p. 103). Amănunțind înșirarea aceasta, aparent exagerată prin notarea gloriosă a *Bibilei*, Iorga va preciza ceva mai departe: „Din *Vechiul Testament* nu s-a tradus nimic“, cu explicația că: „Husii, cari clintau Psaltirea și se înslăcărau cînd Testamentul Nou, n-aveau aceeași iubire pentru *Vechiul Testament*“ (p. 107). Nicolae Cartoian susține același lucru: „Primele încercări de traducere a *Bibilei* în limba română s-au făcut în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Maramureș. Atunci s-au tradus pentru întîia dată Evanghelia, Faptele apostolilor cu Epistolele lor și Psaltirea. Traducerile au ajuns pînă la noi în copiiile făcute în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (*Istoria literaturii române vechi*, ed. cit., p. 391). Recent, cînd întreaga dispută parecă că se trăgea în favoarea „teoriei luterane“ (Densusianu – Rosești), după care primele texte în limba română sînt din secolul al XVI-lea, G. Ivănescu, nuanțind teoria lui Iorga, argumentează în *Istoria limbii române*, Junimea, Iași, 1980, existența unui început de limbă română literară în secolul al XV-lea, pe baza textelor traduse la mânăstirea Peri din Maramureș sub influența unor idei husite mai vechi (p. 505–509).

³ Virgil Cîndea identifică în ms. 45 o parte din ideile predosloviilor lui Milesu (op. cit., p. 112–113).

al emulilor săi cînd își aprecia munca. Din referirea autorului reviziei păstrate în ms. 45, care relatează că Nicolae a vrut „să aducă și el cartea aceasta den elinie la rumânie, nefiind altădată scoasă la rumânie“ (p. 8), rezultă că se poate de clar mindria pionieratului. Milesu nu avea nici un motiv, întors în Moldova, să-și tipărească traducerea în altă parte, acceptînd benevol intrarea în anonimat, odată cu transmiterea tuturor meritelor sale, cum se va întimpla abia cu douăzeci de ani mai tîrziu, editorilor și revizorilor săi din preajma anului 1688⁴. Dimpotrivă, avem toate motivele să credem că, în 1668, spătarul dorea să se impună deplin în viața culturală și politică a ţării regăsite. Eșecul său politic din acest an, fie că a fost urmat de pedeapsa la care se referează unii istorici ai acestor evenimente, fie că nu, î-a adus risipirea celui mai de seamă merit cultural, pe care-l dobîndise traducind *Vechiul Testament*. Toate acestea împun nu numai reanalizarea ambianței politice din Moldova anului 1668 și a relațiilor lui Milesu cu Iliaș Alexandru, ci și a dovezilor pe care se sprînjă ipotezele cu privire la pedepsirea spătarului, sub Ștefană Lupu, după unii istorici, sub Iliaș Alexandru, după alții.

Despre ambițiile domnești ale lui Milesu și pedepsirea lui cu însemnarea la nas, rezervată usurpatorilor tronului, avem două mărturii ale unor contemporani, în totală și dezarmantă contradicție: una este a ambasadorului Angliei la Poartă între anii 1661–1668, lordul Heneage Winchelsea, și alta este a unui coleg de cancelarie imperială moscovită, Konstantin Kristof, interpret de limbă greacă la Departamentul Solilor (Posolski Prikaz), unde avea să lucreze și Milesu după stabilirea sa în Rusia, în 1671. Trebuie să observăm că dintre cei doi, doar unul cunoștea foarte bine biografia spătarului, și acesta este Kristof. În 1667, lordul englez abia încerca să-l cunoască pe Milesu, despre care auzise unele lucruri, printre care pedepsirea lui cu însemnarea la nas „de către unul din domnii Moldovei“ și operația de rinoplastie suferită de acesta în Germania. Autorul relatării afirmă că toată siguranța, într-o derulantă scrisoare din 13/23 ianuarie 1667, înainte decât de sosirea lui Milesu în Moldova: „El are un mic semn la virful nasului ce î-a fost tăiat ca pedeapsă [...] de mai înainte vreme, dar a izbutit ca în Germania să-și vindece atât de bine infirmitate, încît abia dacă mai poate fi observată. Numele acestei persoane este Nicolae“⁵. Se confirmă astfel afirmațiile lui Ion Neculce⁶ din *O sedmă de*

⁴ Tipărirea la București a *Biblei* este o inițiativă îlirzie, după cum remarcă și Virgil Cîndea: „De reînînță că în aceeași perioadă [1683–1686] se tipăreau alte traduceri din *Noul Testament* și că deocamdată nu se preconiza publicarea integrală a *Biblei*, fapt la care, altfel, să-și săcăt aluzie în prefăță“ (op. cit., p. 11). Referirea se face la prefăța ms. 45.

⁵ Apud Paul Cernovodeanu, *stud. cit.*, p. 103.

⁶ Dacă n-am cunoaște caracterul legendar al povestirilor din *O samă de cuvinte*, am îi înclinați să acordăm mai mult credit relatărilor amănuințite ale lui Ion Neculce (v. povestirea XLIII, cd. cit., p. 189–192) despre pedepsirea lui Milesu de către prietenul său intim, Ștefană Lupu, domnul ţării („Sîi lui Ștefană-vodă și era pre drag, și-l ținea pre bine, și tot la masă îl punea, și să gluca în cărți cu dinșul, și la stături, și era atuncica grammatica la dinșu.“). Împotriva căruia ar fi complotat trimișind „cărți violente [...] la Constantin-vodă cel Bătrîn Băsărabă, în Tara Lesăscă, ca să s-ă rădice de acolo cu osti, să vie să scoată pre Ștefană-vodă din domnie“ (p. 190). Complotul este denunțat chiar de Constantin-vodă, care „n-au vrut să s-ă apuce de acele lucruri ce-i scria, ce s-ă sculat și au trimis bățul acel sfredelit cu cărți cu tot înșapoi la Ștefană-vodă de îl-au dat“ (*ibid.*). De fapt Constantin Serban Basarab, domnul evlavios care a rădicat biserică Patriarhiei din București (1654–1658), alături de moldovenii și transilvănenii în lupta împotriva turcilor, nu avea nici un interes să-l sprîjine pe Ștefană, pus domn al Moldovici, în locul lui, cu ajutor turco-tătar, în 1659. Împotriva acestor evidențe (să nu uităm că acest Constantin Serban a ocupat de două ori Moldova între 1659 și 1661), Ion Neculce relatează că în urma dezvăluirilor fostului voievod muntean, pribeag în Polonia, unde va muri în 1685, Ștefană-vodă î-l ar fi pedepsit cu mare asprime pe Milesu, amestecat într-un complot care favoriza

cuvinte, care consemnează, după tradiție, la foarte mult timp de la consumarea dramei, pedepsirea aplicată de Ștefană Lupu (1659–1661) sfătuitorului său intim și prietenului de petreceri, pentru participarea acestuia la un complot care urma să-l aducă pe tronul Moldovei pe Constantin Șerban¹. Pentru complicitate nu se aplica însă o pedeapsă rezervată numai pretendenților la tron. Este curios de alțel că Radu Popescu, alțel foarte aproape de relataile lui Neculce, cind califică foarte sever comportările lui Ștefană Lupu drept „nebunești”², nu vorbește nimic despre complotul la care ar fi luat parte Milescu, desigur cronicarul muntean, foarte bun cunoșător al problemelor moldovenești, era, prin vîrstă (n. în 1655), mai aproape de eveniment decât Neculce (n. în 1672). Mai surprinzător este însă faptul că în cronica lui Miron Costin nu se face nici o referire la complotul împotriva lui Ștefană, în care este implicat și Milescu, desigur cronicarul moldovean, în vîrstă de 26–29 de ani în timpul domniei feierului lui Vasile Lupu, este istoricul cel mai apropiat de luptele dintre Constantin Șerban și domnul legitim de atunci al Moldovei, pe care țara îl poreclise Papură vodă, cum citim în *Letopisele Tării Moldovei de la Aaron vodă încoace*: „că țara într-acăea foamete era într-acăela an, că minca oamenii papură uscată în loc de pîine, măcinind-o uscată. Si de pe acăea foamete poreclia și pre Ștefană vodă, de-i dzicea Papură vodă”³. Miron Costin care notează și cel mai neinsemnat eveniment din timpul scurtei și nenorocitei domnii a lui Ștefană Lupu, implicându-se că martor ocular și participant direct (*Ne-am gindit întii că...*) la întimplările povestite, nu putea să nu noteze un complot împotriva unui domn detestat, dacă astfel de uneltiri, în fruntea căror se afla Milescu, ar fi existat, mai ales că viitorul spătar

nu-i era necunoscut, deoarece apare în cronică să de două ori, sub numele de Nicolai Cîrnău⁴, îndeplinind misiuni militare din porunca lui Ghica vodă.

Al doilea martor străin contemporan, Konstantin Kristof, însărcinat oficial să facă un raport asupra nouului candidat la o funcție de răspundere în cancelaria țărilor, cunoștea mai bine, din surse directe și mai sigure, decât ambasadorul englez, biografia spătarului. Kristof afirmă în raportul său din 1671, raport alcătuit special cu scopul de a afla totul despre cel ce urma să intre în serviciul țărilor, chiar în anul sosirii lui Milescu în Rusia, că spătarul moldovean fusese pedepsit pentru implicarea într-un complot împotriva lui Iliaș Alexandru, mazilin în condiții neclare, care provoacă mirarea lui Radu Popescu: „Dar cei buni nu trăiesc mult cu norocire: den ce pricină, numai D-zeu știe, iar noi oamenii nu putem da nici o socoteală”⁵. Un istoric modern ca P. P. Panaiteșcu crede, dimpotrivă, bazat pe raportul lui Kristof, că a dezlegat taina, punind în legătură, foarte categoric, mazilirea lui Iliaș cu „trădarea spătarului”, pretendent la domnie, urmată de răzbunarea voievodului, care ordonă pedepsirea vinovatului⁶. Înclinăm să credem, în ciuda relatarilor lordului englez, că Milescu a fost pedepsit de Iliaș Alexandru, pentru vina arătată, după care și-a făcut operația de rinoplastie în Germania, înainte de stabilirea sa temporară la Constantinopol, unde i se regăsește urma abia în 1669⁷. Cert e că în 1671, cind pleacă la Moscova, la recomandarea lui Dosithei, patriarhul Ierusalimului, Milescu ocolește Moldova, desigur era normal să-si viziteze rudele, după cum nu se apropie nici de hotarul Tării Românești, unde domnea Antonie din Popești, dominat de partida Cantacuzinilor. Ce primejdii ocolea spătarul, preferind drumul la Moscova prin Belgrad, Ungaria și Polonia, dacă nu este vorba cumva numai de un itinerar impus de însărcinările sale diplomatice, care îl răpeau familiei?⁸

Știrile contradictorii cu privire la împrejurările în care Milescu este nevoie să părăsească Moldova, în 1661 și în 1668, deschid drumul către o nouă ipoteză. Atât sub Ștefană cît și sub Iliaș, spătarul Milescu a desfășurat o politică independentă, favorabilă partidei creștine, care îl aduce de două ori dizgrația, nu și pedeapsa domnilor în scaun atunci. S-a despărțit în 1661 de „lucrurile nebunești” ale lui Ștefană și în 1668 de înstrăinatul și slabul domn Iliaș Alexandru. Neaderența spătarului, legat de cercurile cărturărești și bisericesti de la Constantinopol și cunoscut în cercurile diplomatice europene, la politica aservită Porții a lui Iliaș îl conduce la o nouă și hotărîtoare răscruce a destinului său. Partizan al politiciei creștine, gata să plece, în 1668, cu Gheorghe Ștefan în Rusia⁹ pentru a se fixa temporar aici, țelul final fiind tot Moldova, om cu spiritul rafinat de cultură umanistă a secolului al XVII-lea, diplomat perseverent și cu temeinice relații în cercurile influente

¹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. XVIII, consideră că Miron Costin îl numește pe Nicolae Milescu astfel, „aplicindu-l retroactiv porecla – *Nicolae Cîrnău*”. C. Ciuhodaru propune în studiu *Originea spătarului Neculai Milescu*, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași, Istorie*, 2, XVII, 1971, p. 150–164, o altă explicație. În familia lui Milescu, pe linie paternă, existau membri (Jane postelnicul) care „purtau porecla de Cîrnău” (p. 164). Porecla aceasta a putut genera legendă povestită de Neculce. Spătarul nu a părăsit Moldova din cauza vreunui complot la care a luat parte: „Sărăcia și nu rușinea unul să tăiat l-a impleticat să mai revină în Moldova” (165).

² Radu Popescu, *op. cit.*, p. 134.

³ P.P. Panaiteșcu, *Trădarea spătarului*, *op. cit.*, p. 16–17.

⁴ Paul Cernovodeanu, bazat pe cercetările lui E.D. Tappe și L. Turdeanu-Cartojan și pe propriile investigații, reține printre alte „peripeții necunoscute” ale spătarului Milescu și prezența sa, în decembrie 1669, la ambasada britanică din Constantinopol (*stud. cit.*, p. 105–106).

⁵ P.P. Panaiteșcu, *Misunica în Polonia*, *op. cit.*, p. 17–19.

⁶ P.P. Panaiteșcu, *Domnitorul Gheorghe Ștefan în Rusia*, *op. cit.*, p. 22–23.

ale unor curți europene, Milescu se trezește, la sfîrșitul domniei lui Iliaș Alexandru, voievod mazilă cu sau fără voință sa, cu cariera politică din principate zdorbitoră sau fără perspective pe măsura ambiiilor sale. Din acest moment se hotărăște să-și desăvîrsească în altă parte, urmând poate exemplul lui Gheorghe Ștefan, domnul de care s-a simțit cel mai legat, idealurile sale politice și culturale. Încredințeață abia acum lui Dosoftei, episcop de Roman, pe care îl cunoștea bine și pe care este imposibil să nu-l fi întîlnit în popasul lui din 1668 din Moldova, manuscrisul traducerii *Vechiului Testament*, păstrat, pînă la această dată, pentru că mai lucra la el, în permanență asupra sa. Manuscrisul avea să mai rămînă în Moldova, unde este revizuit de Dosoftei, pînă în 1671, cum argumentează N. A. Ursu¹, și urma să apară, probabil, tot la Iași² pentru că nu vedem ce motive ar fi avut Milescu să-l încredințeze direct, ba chiar de la Constantinopol, cum am văzut că presupun unii istorici literari, autorităților civile sau ecclaziastice din Țara Românească, dominată de Cantacuzinești, care, prin Șerban vodă, aveau să-i steargă pînă și numele din *Biblia* tipărită la București.

Circulația și filiația manuscriselor. Contra apărătorilor, condițiile și data cind textul lui Milescu ajunge în Țara Românească sunt puțin cunoscute, ca și persoanele cărora traducătorul le încredințeață manuscrisul traducerii. Nicolae Cartojan consemnează, în *Istoria literaturii române vechi*, observațiile lui Hasdeu cu privire la împrejurările în care s-a tradus *Biblia* tipărită la București în 1688, amendind doar paternitatea lui Milescu asupra traducerii *Vechiului Testament*, susținută de marele filolog: „Hasdeu susține că Nicolae Milescu a tradus *Biblia* pe timpul că se afla la Constantinopol ca agent diplomatic — capuchenește, cum se zicea atunci — al domnului Grigore Ghica, în prima sa domnie în Muntenia (1660—1664); că manuscrisul a intrat apoi în mîna prietenului său, Șerban Cantacuzino, și că acesta, ajungind domn, a pus mai mulți bărbăți de la revăzut-o și au tipărit-o”³. Preocupat să demonstreze, sprînjinit pe mărturile lui Anton Maria del Chiaro, secretarul pentru limbile occidentale al lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu, autorul cărții *Istoria delle moderne rivoluzioni della Wallachia*, și ale lui Ion Filstich, fostul rector al gimnaziului săsesc din Brașov⁴, că adeverării traducători ai *Bibilei* de la 1688 sunt frații Greceanu, N. Cartojan nu se mai interesează de soarta manuscrisului lui Milescu, cum vor face mulți istorici literari, subînțelegindu-se că traducerea sa, terminată în 1664, ajunge în Țara Românească, fiind folosită ca material ajutător de adeverării traducători ai *Bibilei de la București*, revizorii locali, printre care cei mai de seamă sunt logofetii Șerban și Radu Greceanu. Acest punct de vedere este preluat, cu unele modificări, și de autorii tratatului academic de *Istoria literaturii române*, I, 1964: „*Biblia* din 1688 reprezintă prima tipărire integrală a acestei cărți în românește. Traducătorii ei, frații Greceanu — logofeti la curtea domnească și distinși cărturari — au folosit în mod sigur, însă nu știm deocamdată în ce măsură, și o mai veche traducere a *Bibilei* în românește, din

¹ N.A. Ursu, *Dosoftei necunoscut*, în „Cronica”, XI, 1976, nr. 6 (523), p. 5—6 și Dosoftei, *Opere*, ed. cit., p. 512—513. Recent, în revista „Limba română”, autorul aduce, în studiul *Noul informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu*, un foarte bogat și concluziv material de limbă în sprijinul ipotezei sale cu privire la revizuirea de către Dosoftei a traducerii lui Milescu. Vezi începutul discuției în nr. 5, 1988 al revistei.

² Doru Mihăescu, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primul *Biblie românești*, Mitrofan, episcopul de Hușt*, în „Mătropolia Moldovei și Sucevei”, LV, 1979, nr. 3—6, p. 3.

³ N. Cartojan, op. cit., p. 392.

⁴ Ibid.

1667: aceea, în manuscris, a spătarului Milescu⁵. Textul acestei traduceri, care s-a efectuat de către Milescu „în timpul șederii sale ca reprezentant al domnului muntean pe lîngă Poartă”, se specifică mai deosebit, „nu s-a păstrat, probabil pentru că a fost folosit ca material de traducătorii ulteriori ai aceleiași cărți, care au scos-o din circulația manuscriselor”⁶. După Al. Piru, „traducerea integrală a *Bibilei* s-a făcut la noi după mai mult de un secol și jumătate de sfîrșări, din inițiativa și cu cheltuiala domnitorului Șerban Cantacuzino”⁷. Dacă opinia lui Hasdeu, care îl indică pe Milescu, încă în secolul trecut, ca traducător al *Vechiului Testament* din *Biblia* de la 1688, n-a fost acceptată, pînă în tîrziu, de toți cercetătorii, în schimb ipoteza formulată tot de el în același timp⁸, că manuscrisul fajmoasei traduceri a ajuns, îndată după măslirarea lui Ghica, direct și fără dificultăți, de la Constantinopol la București, s-a răspîndit, fără să intîmpine obiecții serioase, foarte repede. Drumul manuscrisului lui Milescu spre Țara Românească a fost însă foarte mult simplificat de Hasdeu și, mai ales, prin nimic dovedit. Nu știm în ce măsură natura relațiilor dintre Șerban Cantacuzino și Milescu ar putea justifica răspunsul prompt al spătarului, care-i predă viitorului domn textul traducerii *Vechiului Testament*, conform unei înțelegeri anterioare, cum presupune Hasdeu și, după el, numeroși istorici literari. Omorîrea postelnicului Constantin Cantacuzino la Snagov, în 1663, din porunca voievodului Grigore Ghica⁹, în slujba căruia se afla atunci Milescu la Constantinopol, împiedică mai curind decît favoriza, în 1664, onorarea acestei „comenzi”, dacă ea va fi existat într-adevăr. Virgil Cîndea punе, pe bună dreptate, sub semnul îndoială ipoteza: „Cum a ajuns izvodul lui Milescu în Țara Românească? Nu avem pînă acum decit presupunerea lui B.P. Hasdeu, adoptată și de E. Legrand, că manuscrisul original a ajuns la Șerban Cantacuzino care ceruse fără îndoială spătarului să traducă în limba poporului cărțile sacre. Iarăși o simplă ipoteză, atribuind lui Șerban inițiativa operei de care, probabil, a beneficiat numai”¹⁰. Ipoteza lui Hasdeu cu privire la circulația manuscrisului lui Milescu apare astăzi, în lumina unor cercetări mai noi, greu de susținut, deși s-a bucurat, vreme îndelungată, de o largă răspîndire.

Virgil Cîndea, într-o referire la ms. 4389, presupune că traducerea lui Milescu a ajuns, cel mai tîrziu prin 1665, în Țara Românească, tot de la Constantinopol, dar nu la Șerban Cantacuzino, ci în cercurile ecclaziastice

¹ *Istoria literaturii române*, I, redactor responsabil Al. Rosetti, Editura Academiei R.S.R., București, 1964, p. 451.

² Ibid., p. 459.

³ Al. Piru, *Literatura română veche*, Editura pentru Literatură, București, 1961, p. 230.

⁴ B.P. Hasdeu scrie despre viața și opera lui Milescu mai întîi în „Satirul”, 1866 (*Nicolae Milescu spătar*), apoi, patru ani mai tîrziu, în ziarul „Traian”, București, II, 1870, nr. 7—11, 13—14.

⁵ Această singură oasă vindică boierescă din secolul al XVII-lea avea să facă multe victime. Printre acestea se numără și postelnicul Constantin Cantacuzino, tatăl viitorului domn al Țării Românești, Șerban Cantacuzino, a cărui pedepsire crudă și nedreaptă de către Grigore Ghica, la întriga vornicului Stroe Leurdeanul, este pe larg comentată și depinsă în cronicile țării, fapt consemnat de Bâlcescu în schița monografică *Postelnicul Constantin Cantacuzino*: „Vesta acestei crimi a domnului răsună cu durere în toată țara. Cronicarilimputul mai toți jălesc moartea lui Cantacuzino” (Bâlcescu, *Opere alese*, București, 1960, p. 112). Consecințele pentru linistea în interiorul Țării Românești au fost, notează Bâlcescu, dintre cele mai rele: „Moartea lui Cantacuzino avu reie urmări pentru țara noastră. Fiii lui, vrînd să-i reabilitize memoria și să-l răzbune, deteră pricină de se despărți toți boierii în două partide care stălară țara și o duse la mare ticăloșie” (ibid.). Aceste „rele urmări” îl lovîră mai întîi pe Grigore Ghica și pe slujitorii acestuia, printre care se afla și Milescu.

⁶ Op. cit., p. 122.

oficiale: „Traducerea [ms. 4389] trebuie să fi fost făcută înainte de revizia din ms. 45 poate între 1665 și 1672. Locul traducerii este Tara Românească (pentru traducători Nicolae spătarul este un „moldovean”), fără îndoială în cercul cărturăresc eclesiastic unde ajunsese, de la Constantinopol, manuscrisul lui Milesiu”¹. N.A. Ursu reconstituie pentru început cam același drum al manuscrisului traducerii lui Milesiu. Efectuată la Constantinopol, între 1661–1664², traducerea *Vechiul Testament* ajunge în Tara Românească, în cercurile clericale care i-au comandat-o, în baza unei înțelegeri stabilite încă de pe vremea cînd spătarul era slujitorul Ghiculeștilor. Din Tara Românească, presupune N.A. Ursu, traducerea este trimisă de mitropolitul Teodosie Veștemeanul al Ungrovlahiei lui Sava I, mitropolitul Moldovei, care-l însărcinează cu revizia ei pe Dosoftei³, cărturarul cel mai competent al epocii în traducerea cărților sacre în limba română, „a cărui faimă de mare învățat și bun cunoșător al limbii grecești incepuse să se răspîndească”⁴. Cauza care determină acest demers al autorităților bisericești din Tara Românească pe lîngă cele din Moldova este, crede N.A. Ursu, insatisfacția provocată atât de traducerea lui Milesiu, prea grăbită, cît și de cea din ms. 4 389⁵, anterioară reviziei lui Dosoftei.

De fapt nu avem nici o dovadă sigură că circulația manuscrisului autograf este cea arătată⁶. Dacă acceptăm, cum afirmă Virgil Cândea, cu argumente convingătoare, că la traducerea și tipărirea *Bibliei* de la 1688 au jucat un rol de seamă și laicii⁷, nu numai biserica, punct de vedere respins de N.A. Ursu⁸, cre-

dem că ipoteza noastră cu privire la păstrarea de către Milesiu a manuscrisului pînă la părăsirea definitivă de către acesta a țării, în circumstanțele arătate, în 1668, capătă un argument în plus, pe lîngă cele de ordin istoric, enumerate mai înainte, pe care ne sprijinim. Milesiu a tradus *Vechiul Testament* din inițiativă proprie, în înțelegere firește și cu alți cărturari ai timpului, fețe bisericești sau laice, și s-a despărțit de manuscrisul traducerii la care mai lucra încă abia în momentul cînd și-a schimbat radical intențiile de viitor, căutîndu-și afirmarea, în aceleasi scopuri culturale și politice, în afara țării, la Constantinopol mai întîi și apoi, după 1671, în Rusia. Militind pentru apropierea de Europa prin elenism și preocupat de întărirea partidelor creștine din țările noastre prin cultură bisericească răsăriteană, grecească, Milesiu era cel dintîi interesat să dea poporului său textul integral al *Bibliei*, de tipărirea căruia urma să se ocupe în colaborare cu autoritățile bisericești și laice. În momentul acesta, prin Varlaam și Dosoftei, activitatea de traducere a cărților religioase în limba română era precumpăritoare în Moldova mai ales.

Traducerea mai întîi și apoi tipărirea *Bibliei* de la 1688 răspundeau și unor necesități de ordin politic, cum s-a arătat⁹. Șerban Cantacuzino și-a dat seama, în special către sfîrșitul domniei sale, de avantajele pe care le putea trage din astfel de întreprinderi culturale de răsunet și grăbește tipărirea *Bibliei* în limba română, după ce subvenționase tipărirea *Bibliei* grecești de la Veneția, 1687¹⁰. Virgil Cândea observă cu dreptate: „În amîndouă întreprinderile editoriale amintite este ușor de deosebit efortul cărturăresc al altora pentru înfăptuirea actului de cultură și rolul de ultimă oră al domnului care își asumă, prin bani și autoritate, cu scopuri politice, meritele întreprinderii”¹¹. Noi credem că astfel de aspirații politice i se pot atribui, prin 1668, înainte de Șerban Cantacuzino, lui Milesiu, foarte apropiat, pînă în 1671, de patriarhul Dositheu al Ierusalimului, unul din capii creștinilor care nutreau gînduri de eliberare de sub turci în răsăritul subjugat de aceștia. Cînd Dositheu îl desemnează pe Milesiu, ca omul său de încredere pe lîngă țarul Rusiei, această alegere se întemeia pe activitatea cunoscută a spătarului, culturală și politică, în vederea unor feluri comune. Afirmația, întemeiată, că tipărirea *Bibliei* de la București, cum observă George Ivașcu, urmîndu-l pe Virgil Cândea, „era un preludiu la ofensiva de ridicare generală a Balcanilor sub conducerea lui Șerban, un contrafort cultural al prestigiului său politic”¹², trebuie deci corectată, separîndu-se cele două momente: acela al traducerii, în care meritele, și politice, îi aparțin lui Milesiu,

Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 68–69 și *Limba română*, XII, 1963, nr. 3, p. 295). Adevărul este că, în toate timpurile, cu tălmăcirea, copierea, tipărirea, verificarea canonicității și difuzarea cărților religioase s-a ocupat biserica, iar laicii, indiferent ce preocupări aveau sau ce poziție ocupau în societate, participau la asemenea acțiuni numai în măsură în care erau angajați, într-un fel sau altul, de biserică. Așa pare să se fi petrecut lucrurile și cu traducerea și tipărirea *Bibliei* de la 1688¹³ (Dosoftei, *Opere*, I, *ed. cit.*, p. 511–512). Adevărul trebuie căutat la mijloc. Aportul laicilor, care poate merge plină la impunerea în practică a unora din inițiativile lor chiar în domeniul traducerilor religioase, nu poate fi exclus, dar nici rolul bisericii negat sau minimalizat, pînă la acceptarea ideii că *Biblia* bueureșteană din 1688, în care intră, modificată, traducerea lui Milesiu, este doar un reflex al celei protestante în limba greacă din 1597.

¹ Cheltiunea este cercetată pe larg de Virgil Cândea, în studiul *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, „Studii”, XVI, 1963, nr. 3, p. 651–671.

² Ediția apare în tipografia lui N. Glykys, Veneția, 1687, și reprezintă o reluare a ediției Frankfurt, 1597, pe care o folosise și N. Milesiu.

³ Virgil Cândea, *stud. cit.*, p. 654.

⁴ George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, Editura științifică, București, 1969, p. 221.

și acela al tipăririi, după douăzeci de ani, în care meritile îl înununează numai pe domnitor. Nemaiputind realiza aceste feluri, în mare măsură politice, în Moldova, cum intenționa în 1668, Milesu părăsește țara pentru totdeauna, încrezînd, probabil acum, manuscrisul traducerii *Vechiului Testament* lui Dosoftei. Cu acesta are, mai tîrziu, un relevant și binecunoscut schimb de scrisori. Legăturile lui Milesu cu Moldova după stabilierea sa în Rusia¹, între care trebuie reînținută și corespondența amintită cu Dosoftei, șeful bisericii și al partidei creștine de aici, sunt constante și puternice. În 1674, el îi scrie lui Milesu, îngrijorat de soarta Moldovei: „Îți facem cunoscut că țara noastră, Moldova, este în momentul acesta pe pragul morții trupești și sufletești”². În 1679 Dosoftei cere, prin căpitanul Ionașco Bilevici, trimis de Gheorghe Duca în misiune diplomatică la țar, sprijinul lui Milesu pentru obținerea unei tipografii, fapt semnificativ pentru raporturile acestor doi oameni de cultură, cerere satisfăcută de Ioachim, patriarhul Moscovei. Mai nădăduia Milesu, la această dată, să-și vadă tipărită la Iași opera sa religioasă fundamentală, traducerea *Vechiului Testament*, la care lucrase atâtă anii, unul dintre posibilitii revizorii ai textului său fiind, cum crede N.A. Ursu, chiar Dosoftei? Cert este că mitropolitul Moldovei, în relații așa de strînse cu Milesu, legături bazate pe aceleași preocupări culturale și vederi politice, nu putea să nu cunoască această activitate, într-un timp majoră, a spătarului, și s-o sprijine prin toate mijloacele³. Ne apare de aceea plauzibilă ipoteza lui Doru Mihăescu, formulată cu un deceniu în urmă, că un timp, pînă la plecarea lui Dosoftei în Polonia și a lui Mitrofan în Țara Românească, în vara anului 1686, Milesu se putea gîndi la tipărire traducerii sale în Moldova: „Înînd seama de planurile mari și de activitatea laboricașă a lui Dosoftei și Mitrofan, n-ar fi exclus ca acest text să fi fost destinat chiar tipografiei ieșene. Atunci cînd cei doi ierarhi au trebuit să pribegiească, episcopul de Huși a luat drumul Bucureștilor. Aici, într-o ambianță care nu avea de ce să-i fie străină, puteau fi găsite condițiile prielnice pentru tipărirea textului definitivat de superiorul și mentorul său”⁴. Probabil că tot Mitrofan aduce textul *Vechiului Testament* tradus de Milesu, revizuit de Dosoftei și colaboratorii săi, după cum presupune N.A. Ursu, la București⁵.

Manuscrisul 4389. Textul traducerii lui Milesu nu s-a păstrat, încit pentru cunoașterea lui se face apel la două manuscrise care îl menționează și îl folosesc: ms. 45 păstrat la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R., și ms. 4 389 de la Biblioteca

¹ Merite mari în cunoașterea acestor legături îi revin lui P.P. Panaitecu, care stăruie asupra lor în monografia citată, cap. *Nicolae Milesu și români*, p. 68–76.

² P.P. Panaitecu, *op. cit.*, p. 69.

³ Pornind de la faptul că în *Cuvînt înainte către celitori*, din ms. 45, este pomenit numele lui Milesu „de patru ori fără mențiunea de rigoare a rangului său boieresc”, cum se face în ms. 4 389, N.A. Ursu își întărește convingerea că autorul reviziei este Dosoftei, cum susține cu consecvență, stabilind totodată natura unor relații de intimitate între cei doi cărturari: „Modul acesta neprotocolar de referire la persoana traducătorului, mare boier cunoscut de contemporani sub numele de „Nicolae spătarul”, cum semna el înșuși, lasă loc presupunerii că revizorul manuscrisului său era (sau îl fusese) un apropiat (mai curind moldovean), eventual chiar mai în vîrstă decât el” (partea A-V a studiului *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milesu*, consultată de noi în manuscris). Toate aceste elemente conduc la concluzia că acest revizor nu poate fi decât Dosoftei.

⁴ Doru Mihăescu, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Bibliei românești, Mitrofan, episcopul de Huși*, în MMs, LV, 1979, nr. 3–6, p. 334.

⁵ Vezi LR, XXXIV, 1985, p. 44, și partea a IV-a din studiul *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milesu*.

Academiei R.S.R. Cele două manuscrise sunt elaborate la date diferite și de persoane diferite, în scopuri și după surse diferite. Elementul lor de legătură este textul lui Milesu, izvor mărturisit clar în predoslovii ambelor texte, deși deosebirile dintre ele, explicabile prin sursele diferite pe care le folosesc, sunt mari. Manuscrisul 4389 a fost descoperit în 1915 și a făcut o oarecare senzație, oprind mai întîi atenția lui Ion Bianu, care îl prezintă într-o ședință a Academiei, și a lui Nicolae Iorga, care îl consideră „o mare descoperire literară”¹, determinându-l să recunoască, de la această dată, paternitatea lui Milesu asupra traducerii care stă la baza *Vechiului Testament* din *Biblia de la București*, și, implicit, să abandoneze ipoteza că traducerea ar aparține fraților Greceanu, să cum părea că rezultă din epilogul textului tipărit în 1688. Această nouă traducere urmează, spre deosebire de cea mai veche, a lui Milesu, o linie mai conservatoare, relinând vechea legătură cu tradiția slavonă, dacă nu este, cumva, un răspuns la cea dintîi, nouă orientare grecească în care se încadrează traducerea spătarului moldovean. Autorul acestei tălmăciri muntene, realizată atât de surprinzător îndată după terminarea traducerii lui Milesu, este Daniil Andrean Panoneanul, după cum presupune N.A. Ursu². Altă ipoteză, după care autorul traducerii ar fi arhimandritul Antonie de la Moldovița, s-a dovedit neîntemeiată³. Manuscrisul este precedat de un *Cuvînt înainte către celitori*, f. 1, r-v, pe unele locuri deteriorată, textul nepătrind să reconstituie decît în parte, incit datele asupra autorului lipsesc. Singurele dovezi credibile în vederea unei posibile atribuirii sunt, pînă în momentul de față, doar argumentele de ordin lingvistic, încă insuficiente, de care se folosesc N.A. Ursu în construirea ipotezei sale.

Traducătorul își precizează, în succintul său *Cuvînt înainte către celitori*, foarte limpede „izvoadele” de care se folosesc: „Drept acela, alăturînd izvodul slovenesc carele au fost tipărit în Rusia cea mică, în cetatea Ostrovului, și izvodul latinesc, care au fost tipărit în cetatea Antverpiei, și acel izvod rumânesc, de care se spuse mai sus, să de pre dînsele cu multă socotință am prepus. Iar totuș mai mult ne-am ținut de izvodul cel slovenesc și de [cei] care au umblat mai aproape de dînsul”. Cele trei surse de bază au fost identificate cu cea mai mare exactitate⁴: 1. *Biblia de la Ostrog*, tipărită de cneazul Constantin Constantinovici Ostrojskii, 1581, retipărită la Moscova, în 1663, fără modificări prea mari; 2. *Biblia ad vetusissima exemplaria castigata*, ediția Plantin, Anvers, 1565, originalul sau poate o reeditare (1583, 1645); 3. traducerea lui Nicolae Milesu, efectuată la Constantinopol (1661–1664) și în anii următori, în timpul peregrinărilor sale europene, pînă la 1668, cînd părăsește definitiv Moldova. Lucrul la această a doua traducere a *Bibilei* în limba română, a cărei elaborare este fără îndoială stimulată de existența acelora efectuate de Milesu, a început, după părere noastră, după 1668, la o dată care nu poate fi precizată cu certitudine⁵.

Cercetarea atentă a prefeței manuscrisului 4389 asigură un număr suficient de argumente în favoarea ipotezei noastre. Traducerea lui Milesu le apărea con-

¹ Vezi un istoric al chestiunii la Virgil Cîndea, *op. cit.*, p. 107.

² Un cărturar puțin cunoscut de la mijlocul secolului al XVII-lea, Daniil Andrean Panoneanul, în „Cronica”, XVI, nr. 43 (621), 1981, p. 5.

³ Ipoteza aceasta este respinsă atât de Virgil Cîndea, *op. cit.*, p. 131–132, nota 63, cit și de N.A. Ursu, în studiul citat din „Cronica”.

⁴ Vezi Virgil Cîndea, *op. cit.*, p. 129–131.

⁵ Virgil Cîndea sugerează perioada 1665–1672, *op. cit.*, p. 131, modificată puțin de N.A. Ursu, 1665–1670. După părere noastră, nouă traducător putea consulta traducerea lui Milesu, dacă Dosoftei avea originalul, abia după 1668, în cazul cînd n-a folosit copie.

temporanilor, printre care și clericului care își propune să dea o nouă versiune a *Vechiului Testament* în limba română, ca o încercare harazdată, ce contrazicea tradiția biblică din sursă slavonă. Noul traducător va ţine, de aceea, să atragă atenția, în mod cît se poate de hotărît, că „totuși mai mult ne-am ținut de izvodul cel slovenesc”, cu subînțelesul, „deși plecam de la un text românesc”, traducerea lui Milescu. Propoziția următoare, care are nevoie de o mică întregire, pentru a avea un înțeles (de altfel singurul posibil), ne edifică deplin asupra liniei de obedieneță tradiționalistă slavonă pe care o urma traducătorul. Aceasta specifică nu numai că s-a ținut „mai mult” de „izvodul slovenesc”, dar și „de [cei/cele] care au umblat mai aproape de dinsul”, adică de traducerile anterioare din sursă slavonă. Sintem obligați, pornind de aici, să atragem atenția asupra unei exagerări care își face tot mai mult loc în anii din urmă. După ce s-a afirmat, un timp îndelungat, de la Iorga la Cartojan, că *Biblia de la București* „este sinteza tuturor sfârșărilor îndeplinite de cărturarii români în cele mai vitrege împrejurări, timp de trei veacuri, în toate Țările Românești, pentru a înveșmintă cuvîntul Domnului în haină limbii naționale”¹, se susține astăzi, la fel de categoric, că traducerea tipărită în 1688, cu toate reviziile ei, este desprinsă de tradiția anterioară. „Elaborare nouă, ea nu are legătura presupusă cu traducerile românești anterioare”, afirmă foarte hotărît Virgil Cândea². Am constatat și altădată, pe alte texte, că traducerile românești din literatura religioasă se continuau unele pe altele, mereu întregite și perfecționate³. *Biblia de la 1688* nu a făcut excepție. Comparația textelor nu face decit să confirme cele spuse de ieronimul care prefacează manuscrisul 4389 cînd precizează cu atită grijă că s-a ținut după „izvodul slovenesc” și traducerile apropiate, între care trebuie așezate în primul rînd cele românești, atită cîte fuseseră realizate pînă atunci.

Există pasaje, și acestea nu sunt puține și nici lipsite de semnificație, în *Palia de la Orăștie*, ms. 4389, ms. 45 și *Biblia de la 1688*, în care asemănările sunt izbitoare. Cînd facem această afirmație, eliminăm din calcul tot ce ține de ceea ce s-ar putea numi diferențe obligatorii. Aceste deosebiri inherente, nesemnificative din punctul nostru de vedere, oricit de numeroase și de șocante ar fi la prima vedere, nu reflectă voința traducătorului, ci sunt impuse de factori exteriori. Avem în vedere variantele rezultate din evoluția limbii literare, de la stadiul elementar din secolul al XVI-lea, în *Palia de la Orăștie*, la unul mult mai evoluat în textele din secolul al XVII-lea. În această categorie intră frapante deosebiri lexicale și sintactice. La aceste arhaisme, de regulă generală, se adaugă o serie de elemente populare, specifice ariilor dialectale din care fac parte textele respective. Cînd cercetăm legăturile dintre aceste texte, pe baza asemănărilor lingvistice, avem în vedere numai soluțiile comune de traducere, singurile care pot atesta izvorul sau izvoarele originare. Alte mijloace de identificare a filiațiilor dintre aceste texte sunt neconcludente. Ținind seama de faptul că sursele principale ale acestor traduceri sunt diferite, slavonească și ungurească în cazul *Paliei*, slavonească în cazul ms. 4389 și grecească în cazul ms. 45 și al *Bibliei* imprimată de Șerban Cantacuzino în 1688 – aceasta fiind sursa principală a diferențelor –, asemănările dintre aceste texte, după ce am procedat la eliminarea riguroasă a deosebirilor, nu pot fi explicate altfel decit ca preluări de la o traducere la alta, pe deasupra

surselor străine folosite. Se observă, de asemenea, și o grupare semnificativă a textelor biblice traduse în limba română în secolul al XVI-lea și al XVII-lea după tradiția următoare. Există o serie de elemente de legătură numai între textele de tradiție slavonă¹ (*Palia* – ms. 4389), așa cum există o serie de elemente comune numai între cele de tradiție grecească (ms. 45 – *Biblia de la 1688*). O altă sursă de elemente comune o constituie traducerea lui Milescu, atit în ms. 4389, care manifestă și o pronunțată tendință de desprindere, cît și în ms. 45 și textul tipărit în 1688.

Încadrat în tradiția slavonă a vechilor traduceri religioase românești, pusă în evidență și de unele similitudini cu *Palia de la Orăștie*, ms. 4389 își mărturisește totodată destul de clar legăturile cu textul lui Milescu. Aflăm din *Cuvînt înainte călăru celilor* că mobilul care îl determină pe noul traducător să se dedice unei întreprinderi atit de dificile, cum este transpunerea „cărții legii vecchi și cu toți prorocii pre limba rumânească”, trebuie căutat în necesitatea stringentă de a suplini lipsa unui text integral religios atit de important. La vremea respectivă există însă traducerea lui Milescu, fapt de care noul traducător era obligat să țină seama, lărgindu-și motivarea propriului său demers și prin neajunsurile încercării predecesorului, Nicolae, „spătarul moldovean”, pentru cunoștințele căruia are cuvinte de laudă, numindu-l „dascal și învățat în limba elinească”. Lipsurile traducerii învățatului spătar moldovean sunt inventariate cu rigoare și severitate în acest *Cuvînt înainte*: „Ce însă și izvodul acesta pentru multa pripă a aceluia preitoriu, care se-au grăbit curind a și tălmăci și a și scrie, aflatu <-s-au multe gre>sale și prea mare învăluială, care era lucru foarte greu a înțelege”². Observația aceasta, îngroșată pentru a justifica noua traducere, ne-ar îndreptăti să credem că versiunea din ms. 4389 se ține departe de traducerea lui Milescu. Cercetarea comparativă a textelor demonstrează însă că sunt destule cazurile cînd noul traducător beneficiază de munca predecesorului, însușindu-și soluțiile sale de lucru. Nu-i mai puțin adevărat că, mai apropiat de graiul popular și bun cunoșător al literaturii religioase românești anterioare, noul traducător, care dovedește, în multe împrejurări, un simț dezvoltat pentru limbă și chiar talent, reușește să propună soluții de traducere superioare. Deteriorarea manuscrisului, tocmai în locul în care anōnimul precizează raporturile dintre traducerea sa și aceea a lui Milescu, ne

¹ Există o serie de asemănări, dar și de diferențe, explicabile în primul rînd prin sursa slavonă, dar și prin altele (*Vulgata*). Într-o *Palia de la Orăștie* și modelul ei maghiar, *Pentateuh* lui Heltai Gáspár, Cluj, 1551.. Iosif Popovici, *Palia de la Orăștie*, 1582, în „Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii literare, s. II, t. XXXIII, 1910–1911, p. 517–538; și Mario Roques, *L'original de la "Palia" d'Orăștie, în Mélanges offerts à M. Émile Pichot*, Paris, 1913, afirmă, împotriva declarației răspicate din prefata *Paltei* : „eu mare muncă scoasem den limbă jidovească și grecească pre limbă românească 5 cărți ale lui Moisi prorocul”, că traducere s-a făcut mai ales după versiunea maghiară din 1551. M. Roques indică printre surse și *Vulgata*. În mod evident traducătorii români au avut în față mereu și un text slavon (sursa „srbească” de care se vorbește în prefată), așa cum presupune, cu bune argumente, Viorica Pamfil în introducerea ediției pe care o îngrăjește *Palia de la Orăștie*, 1581–1582, text – faximile – indice, Editura Academiei R.S. România, București, 1968, p. VIII : „Probabil că traducătorii *Paltei* au cunoscut și o versiune slavonă, vreun manuscris cu anumite capítole din *Vechiul Testament*, care a ajuns în mîna traducătorilor înainte de tipărire *Bibliei de la Ostrog* din 1581“. Legăturile, mai pronunțate, ale ms. 4389, în care s-a folosit textul slavon tipărit la Ostrog în 1581, cu textul *Paltei* ne încredează că traducătorii se încadrează în ceea ce noi numim tradiția biblică slavonă (v. și numirele din *Pentateuh*). Textul lui Heltai le oferă traducătorilor, lipsiți de modele românești, destule sugestii în rezolvarea unor dificultăți, nu puține, de traducere, cu consecințe cunoscute: împrumuturi direcție din maghiară, calculi etc. Această influență n-a putut-o anula pe cea slavonă, stabilită în textele religioase traduse mai înainte în limba română.

² N. Cartojan, op. cit., p. 395.

³ Virgil Cândea, op. cit., p. 152.

⁴ Al. Andriescu, *Studiul introductiv la Dosoftei, Opere, I*, ediție critică de N.A. Ursu, Minerva, București, 1978, p. XXIX–XLI.

privează astăzi de posibilitatea de a putea preciza natura mai exactă a acestor legături și chiar identitatea autorului. O frază, care ne-a parvenit trunchiată („acum și noi, nu doară pentru vreο știință a noastră sau [lipsă] dascalia desăvîrșit a vreunei limbi streine [lipsă] această sfintă carte“), pare că ne vorbește ceva despre modestia vreunui monah, care își minimalizează cunoștințele, dacă nu este vorba cumva de vreun real complex de inferioritate culturală față de sursele consultate și chiar față de Milesu. O altă propoziție, cu înțelesul mai lipsede, dintr-o frază de asemenea lacunară, în urma deteriorării manuscrisului („Căci că în {tēlesul ?} [lipsește] {cuvintele cēle} intūnecate nu le-am“ (subl. n.) [lipsește]), ne permite, prin structura ei negativă, să deducem că nici nou, „prepūtor“ n-a reușit, în toate cazurile, să lămuritoare, pasajele obscure, „cuvintele cēle intūnecate“, cum le numește el. În consecință autorul își pune speranțele mai mult în grăția divină, în încercarea de a-l depăși, printr-o muncă atentă cu sursele, pe înaintașul său. Pentru a ajunge la rezultatele dorite, el compară cu grijă, după cum declară, „izvoadele“ („izvodul slovenesc“, „izvodul lătinesc“, „și acel izvod rumânesc“) și traduce „cu multă socotință“, adică după ce cumpănește bine toate soluțiile care i se oferă, adaptate propriului său mod de a gândi și de a înțelege textul.

Traducătorul *Vechiului Testament* din manuscrisul 4 389 face și alte raportări la „izvodul“ lui Milesu. Fără putință de a realiza ceea ce se cheamă astăzi o ediție filologică, monahul anonim consemnează în *Cuvințul înainte călăra celilor* necesitatea notelor marginale, după modelul edițiilor consultante: „Și văzind cum că alte limbi toate de la o vrême încoace scriu *Cartea legii vechi și noao* cu stihuri pre margine, pentr-acēea și noi toată cartea aceasta o am scris cu stihuri la toate capetele, și cuvintele care sint și într-alt loc grăite semnate iarăș la margine, precum iaste la latini, pentru aflarea mai lesne a fiecărui lucru și cuvint“. Delimitindu-se de Milesu, autorul manuscrisului 4 389 își justifică, dincolo de aspectul mai mult sau mai puțin formal al notelor marginale, schimbările din cuprinsul traducerii sale. După ce mai înainte se precizaseră izvoarele (ediția de la Frankfurt, 1597, după care tradusese înaintașul, și ediția slavonă de la Ostrog, după care traduce el însuși, declarind că de aceasta s-a ținut „tōtuși mai mult“), traducătorul își informează cititorii, subliniind indirect un merit personal, „că la ellini, adeca la greci, carteia a treia a Ezrei nu se află scrisă, ce numai ce sint 2 părți“. Folosindu-se de o ediție grecească, traducerea lui Milesu este considerată lacunară, în raport cu edițiile slavonă și latină pe care le folosește noul traducător, dar mai ales în raport cu cea slavă, care reprezinta tradiția bisericească de la noi, și, în consecință, o completează: „Pentr-acēea nici în izvodul cel românesc, care au fost prepūtor mai denainte de Nicolae spătaru, nu fu scris, iar în izvodul cel slavonesc și cel lătinesc fiind și acea {p}arte a treia a Ezrei tipărită, acum și noi o am prepūtor și acēea {cu} stihuri“. Preocupat să stabilească, pe baza comparării izvoarelor, cuprinsul exact și complet al traducerii sale, autorul face încă o precizare cu privire al „izvodul cel rumânesc“, pe care, de data aceasta, îl urmează întocmai: „Iară carta a treia a Maccaveilor în izvodul cel lătinesc nu iaste, iar în cel slovenesc și în cel ellinesc iaste. Ce nici aceasta de noi încă nu se-au lăsat, ce se-au prepūtor; iar aceștia stihuri pre margine, la capete, nu i se-au pus, ce aşa se-au aşzat fără de stihuri precum iaste la sloveni și la ellini și cum se află și {in} izvodul cel rumânesc carteia aceasta toată tot fără de stihuri“. Se vede clar, și din aceste rânduri, că traducătorul acordă o mare importanță, pe de o parte, stabilirii pentru români a textului integral al *Vechiului*

Testament, în deplin acord cu tradiția bisericească ortodoxă, și, pe de altă parte, grija de a însoții textul cu „stihuri“ lămuritoare, ori de căte ori crede că este cazul, urmând „izvoadele“ declarate: „slovenesc“, „lătinesc“, „ellinesc“, „rumânesc“.

Așa trebuie înțeleasă și recomandarea pe care o face de a nu se emite cu grabă judecăți critice cu privire la opera sa de traducător. Fără o prealabilă și atență comparare a tuturor izvoarelor folosite, orice apreciere pripită se poate transforma în defaimare: „Deci, o, iubite cetitor{iu}, cetind cartea aceasta, și ce vei afla într-însa nu bine tălmăcit, după {p}ricepînta ta, să nu dăfaimi îndată și numădecic pînă nu vei a{lă}tura izvoadele căte trôle de pe care am izvodit noi și am prepūtor, adeca cel slovenesc și cel lătinesc și cel ellinesc, de pre care au fost prepūtor cel mai denainte rumânesc“. Manuscrisul lui Milesu, s-ar părea că rezultă din această afirmație, a fost folosit nu ca „izvod“ principal, care poate sta alături de celelalte trei, ci ca un auxiliar necesar parcurgerii textului grecesc. Soluțiile identice sau asemănătoare de traducere în ambele texte (ms. 4 389 și ms. 45, care păstrează, cu unele modificări, textul lui Milesu) ne obligă să observăm că „izvodul rumânesc“ mai vechi este departe de a fi doar un simplu instrument de verificare a lecțiunii celei mai potrivite în fixarea nouului text. De aceea noua traducere nu poate fi separată total de textul lui Milesu, căruia îi rămîne, în multe privințe, îndatorată. Traducerea spătarului este un factor decisiv, care impulsionează puternic alcătuirea noii versiuni nu numai din cauza necesității de a se înălțura efectele negative în înțelegerea textului biblic de către români, din pricina acelor „greșale și prea marea învăluială“ din unele pasaje ce se cer luminate și îndreptate, ci mai ales prin rolul ei pozitiv în alcătuirea noii versiuni. Cu textul lui Milesu în față, cu multă „nevoință“, „îndelungată vrême împironat“ în compararea acestuia cu izvodul grecesc și cu altele, nouă traducător, profitind de experiența înaintașului, chiar și de unele eșecuri ale lui, reușește să dea o versiune pe alocuri sunind mai frumos românește, cu o frază mai lipsede și cu o remarcabilă intuiție a valorilor semantice ale cuvintelor, calitate indispensabilă oricărui traducător. Această finețe lexicală este unuim dotat cu virtuți de scriitor. Rezultatul poate fi urmărit în largirea considerabilă a arilor lexicale în alegerea, cu fanterie și cu o surprinzătoare libertate, a sinonimelor potrivite și chiar sugestive, fără a trăda textul.

Foarte instructivă pentru cunoașterea modului său de a lucra, a măsurii în care știa să amânuștească înțelesul cuvintelor este cercetarea gloselor sale marginale personale. Le avem în vedere pe cele făcute de o primă mînă, care sint și cele mai numeroase, deci de traducătorul însuși. Acestea sint, de regulă generală, sinonime românești la cuvintele din textul deja fixat, și răspund unei intenții semnalate de autor în *Cuvințul înainte*: aflarea unor echivalențe că mai potrivite, „și într-alt loc grăite, semnate iarăș la margine, precum iaste la latini, pentru aflarea mai lesne a fiecărui lucru și cuvint“. Aici intră diferite regionalisme, nu numai variantele sugerate de consultarea și compararea „izvoadelor“ folosite. Cuvintele din aceste note marginale, destinate să ușureze cititorului înțelegerea exactă a textului, se raportează la greutățile reale întîmpinate de traducători, nevoiți să înțăfîșeze o realitate de viață străină, cu un mod de organizare socială și religioasă, cum este acela al vechilor evrei, necunoscut cititorului român din secolul al XVII-lea, la care se adaugă și atită formulari concentrat, în versete uneori extrem de laconice, care își lasă greu de pătruns înțelesul. Notele acestea devin, dacă ținem seama de toți acești factori, relevabile pentru grija traducătorului

de a găsi cea mai potrivită soluție. Ele mărturisesc, în același timp, îndoială, zbucium, căutare prelungită și greutăți reale de opțiune. Pentru toate aceste motive, reținem un număr cît mai mare de exemple: *plutia*¹ / se purla (1, 2); să lăcuiască pre dînsul / să-l lucrēze (2, 5); grădină / raiul (2, 8—9); pământul / ţara (2, 11); amiază / îndeseară (3, 8); curcu / beu / arcul (9, 14); grăia în a(ceeași) limbă / un glas la toș (11, 1); zidim / facem (11, 4); de trei ani / junc gonitor (15, 9); nu-i fă (cea) feciori / nu-i năștea (16, 1); ţăran / om mojic (16, 12); înălța / suia (19, 28); îmbătăm / adăpăm (19, 32); îmbătară / adăpară (19, 33); în niște hreascuri / într-un sad (22, 13); pre bani / pre argint (23, 9); ciutură / vadă (24, 14); vadra / citora (24, 15); găzdui / odihni (24, 23); completat de altă mină: din puț cu ciatura și puse / la puț, scoase apă în vadă (24, 45); se pogori / sări (24, 64); povești / spuse (24, 66); mojic / plugar (25, 27); palestinienii / filistilienii (26, 14); alt puț / altă flină (26, 21); se pricixa / se certa (26, 35); voiui muri / nu mor (27, 4); neflocos / nelēd (27, 11); însălat / zmintit (29, 25); mătrăguș / mandragora (30, 16); au lai / oi (30, 33); băllați / pestriț (30, 35); coliba / cortul (31, 33); zăduful / mă ardea soarele (31, 40); voiui face ie bine / te voiui face bun (32, 9); spurcă Sihem pre fata lui Iacob / o smeri; de altă.mīnă: rușină (34, 2); premeniș-vă / schimbaș-vă hainele (35, 2); desărțul / mijlocul (35, 11); pe marginea: cei mai mari sau halmanii (36, 15), cu o haină de lină sau cu bubou / cu o lîrstnă (37, 34); hadimul / eunuhul (37, 36); înșelegt, icsusi, priceput, socolit / meșter (39, 2); culă / tărie „pușcărie“ (41, 14) lanțu / ghierdan (41, 42); gloata / avușita (43, 8); luară / rădicară (43, 34); se spuse Iosif frajilor / Si zise Iosif cătră frajii săi (45, 3); aşaș / lăcui (47, 11); dăsărtul / soldul (47, 29); mijlocul trupului / trupul (49, 10) grăiră/ziseră (50, 6); coșciug / sicriu (50, 26).

Se desprind, din aceste glosări, două tendințe pe care le urmează traducătorul: o tendință de respectare a tradiției, transmisă de la un traducător la altul, și o tendință de inovare. În primul caz, pus în evidență și de identitatea sau de asemănarea cu *Palia de la Orăștie*, elementul tradițional se află în text și inovațiile, de cele mai multe ori elemente populare sau chiar locale, muntenesti, introduse cu scopul de a face textul explicit anumitor categorii de cititori, sunt în notele marginale; în al doilea caz, inovația lexicală este în text și elementul tradițional, devenit explicație, este trecut în notă. Traducătorul *Vechiului Testament* din ms. 4 389 înălță regionalismele din *Palia de la Orăștie*: celui (29, 25) „înșela“; oacăr (30, 35) „pestriț“; poroboc (43, 8) „copil“ etc., corectează traducerile aproximative ale unor cuvinte (nărocit înlocuit de meșter, 39, 2) și îndreaptă erorile (junc gonitor, 15, 9) cu precizarea pe marginea: de trei ani, în loc de trei giunci de cîte un an) etc., elimină sau explică unii termeni considerați învechiti (vesmintele înlocuit de hainele, 35, 2), zgăul înlocuit de mijlocul, în notă: în desărțul (35, 11); arcul (9, 14) explicitat prin curcubeu, sad, în PO, tufă, (22, 13) explicitat foarte liber prin hreascuri, lămurește cuvintele presupuse a nu fi înțelese în toate părțile țării, folosit, de preferință, termenii din aria dialectală căreia îi aparțin (mojic (16, 12), în PO sălbatec, explicitat prin ţăran, flină (26, 21) prin puț, tărie „pușcărie“ (41, 14), în PO temniș, prin culă, sicriu (50, 26), în PO locșor, prin coșciug etc., folosite o terminologie administrativă mai modernă, chiar dacă ea apare astăzi învechită: halmanii (36, 15), eunuh, hadim (37, 36). În mod surprinzător, autorul anonim al manuscrisului i 4389 lămurește, în notă, termenul îndeseară (3, 8) prin amiază, revenind la soluția din *Palia de la Orăștie*, citită puțin grăbit: Dumnezeu „îmblă în rai la răcoare

după amiază“ (PO, 3, 8). Locuțiunea adverbială după amiază, asăză după-amiază, după-prinz, după-masă, numește intervalul zilei de la amiază pînă seara, cînd se răcorește. Explicația anonimului prin amiază (fără după), cînd căldura e în toi, este evident greșită, pentru că plimbarea lui Dumnezeu se face în „răcoarea“ serii, adică „după amiază“. Astfel de apropieri formale de *Palia de la Orăștie*, pînă la forțarea unor explicații, ne dovedesc, dacă mai era nevoie, că traducătorii români de texte religioase din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, întocmai ca înaintașii lor din prima jumătate și din secolul anterior, își alcătuiau noile traduceri sprîjinindu-se pe toate textele anterioare. Manuscrisul 4 389, cum rezultă și din *Cuvîntul înainte* și din text, depășind, în sintaxă mai ales, pînă la nerecunoașterea vreunei legături, tipăritura de la Orăștie din 1582, oferă în rest suficiente probe în favoarea continuității textelor românești religioase din literatura veche. Fără să intre în „izvoadele“ propriu-zise, *Palia* a fost consultată, pentru cărțile din *Pentaleu* pe care le cuprinde, de toți cei care, într-un fel sau altul, au contribuit la elaborarea traducerii *Bibilei* din 1688.

M a n u s e r i s u l 45. Spre deosebire de ms. 4 389, ms. 45¹ este de fapt o reproducere, revizuită, a traducerii lui Milesiu, cum a demonstrat Virgil Cândea, în temeiul studiilor pe care i le consacra². Textul *Vechiului Testament* este precedat de un *Cuvîntu înaintea cărții acestuia cătră preasfințitul mitropolit*, un omagiu adus lui Teodosie Vestemeanul, mitropolitul Tării Românești între anii 1668—1672 și 1679—1708. Acest cuvînt dedicătoriu (scris de cine?)³, în care elogierea personalității mitropolitului constituie unicul scop, ne informează prea puțin asupra istoricului elaborării unei lucrări atât de importante. Virgil Cândea desprinde din acest *Cuvînt* cîteva sugestii care ar dovedi gradul de cultură al celui care l-a redactat, prin aluziile la două „texte de cea mai mare nobilitate umanistă“: *Răsboiul Peloponeziac* de Thucidide și *Republica* lui Platon⁴. Autorul acestei prefete trebuie să fi fost un cleric din anturajul mitropolitului. Frumoasele cuvînte, citate din memorie, care trimit la cele două texte celebre, identificate de Cândea în Thucidide și Platon, sunt folosite ca suport pentru a pune în relief, chiar de la început, meritele mari cu care se împodobește cel ce se străduiește, precum mitropolitul Teodosie, pentru a-și cîștiga dreptul la eternitate („Cuvîitor lucru și înfrâmsetat grai iaste⁵

¹ Vezi descrierea lui amănunțită la Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 107—111.

² Pornind de la sugestiile lui Nicolae Comșa, care semnalează, cu multe erori, în 1944, prezența ms. 45, în *Catalogul manuscriselor Bibliotecii Centrale din Cluj*, Virgil Cândea s-a preocupat constant de acest de text, începînd din anul 1962, cînd face o comunicare referitoare la paternitatea lui Nicolae Milesiu asupra traducerii *Vechiului Testament* din *Biblia* de la 1688, reluată în „Limbă și literatură“, 7, 1963, p. 29—76, apoi în volumul *Raftiunea dominantă*, 1979.

³ N.A. Ursu inclină să credă, sprînjinit pe date istorice și pe unele fapte de limbă, că autorul acestui *Cuvîntu înaintea cărții acestuia cătră preasfințitul mitropolit* este ieromonahul Atanasie, un prezumtit colaborator al lui Dosoftei, refugiat, împreună cu episcopul Mitrofan, în Tara Românească, la retragerea polonilor din Moldova, în 1686. Ca posibil autor al *Cuvîntului* este indicat și Mitrofan: „textul respectiv fusese redactat, probabil, de un moldovean, care putea fi atât ieromonahul Atanasie, cât și episcopul Mitrofan“ (*Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milesiu* (V)). Tot acestia ar fi adus la București, traducerea lui Milesiu, revizuită în Moldova de Dosoftei și colaboratorii lui: „În lumina datelor prezentate pînă aici putem conchide că ms. 45 este o copie munteană după un manuscris moldovenesc, pe care îl vor fi adus cu ei la mitropolia Tării Românești, în vara anului 1686, episcopul Mitrofan și, eventual, ieromonahul Atanasie. După toate probabilitățile, prima revizie a Vechiului Testament tradus de Milesiu se făcuse deci în Moldova, de către Dosoftei și colaboratorii lui“ (*Ibid.*).

⁴ Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 111.

⁵ grăiasle, în loc de grai iaste, lectură greșită la Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 111 și 154.

¹ Primul termen este din notă. Toate exemplele sunt din prima carte a *Vechiului Testament*, *Facerea*.

cel deplin de laudă răspunsu al oamenilor vechi însă învățați¹) prin fapte de laudă în conducearea cetăților de către înțelepți și în urmarea celor sfinte de către arhierei („carele dovădese lucrul acesta cum atuncea cetățile și supunerea fericită va fi cind au înțeleptul va domni, au domnul va face ca un înțelept, au arhieoreul va urma celor sfinte și cu urmarea sfintelor va păzi turma lui neclintă“²). Fraza de început, pe care am fost nevoiți să-o desfacem pentru a-i pătrunde mai bine înțelesul, este obscură. Autorul ei avansează cu dificultate (care este nu numai de ordin sintactic) pe linia care hotărniceste puterea de stat de cea religioasă. Cind se dă, cu atâtă subtilitate în argumentare, căstig de cauză înțelepciunii, cu aluzie la faimoasa idee platoniciană a necesității conducerii cetăților de către filozofi, se pregătește terenul pentru o concluzie în avantajul bisericii și a slujitorilor ei, care se conduc după „*Scrierile cele sfinte*“, agonisindu-și astfel „nume vîcnic“.

Acest model de conduită înțeleaptă îl găsește autorul prefeței în persoana mitropolitului Teodosie Veștemeanul, „prea-sfîntul mieu stăpin“, după cum îl numește, care nu numai că poate fi „alăturat“ „înaltului“ ideal înfățișat la început, dar îl și depășește: „Să cuteză și mai presus încă făcător este lucrului înțelepciunii și sfînteniei, în vrême ce aceia crai numai pentru folosul trupului închipuia răspunsul acesta“³. Năzund „mai virtos spre ale sufletului, pren sufletești isprăvi“, Teodosie îi depășește pe acești crai, între care encomiastul nu se sfiește să-l așeze și pe Ptolemeu: „că și acela pentru cinstea numai cea pământescă să nevoi spre izvodirea cărții vechi aceștia din jidovească spre elinească și o aduce la săvîrșit“⁴.

Pentru autorul *Cuvîntului înainte* este neîndoios că mitropolitul e acela care a „scos“, termen de altfel destul de echivoc în acel timp, carte care să prilejuiește aceste laude: „Zice-voi dară că mulți ar fi poftit ca să-ș scoată căte o carte ca aceasta întru numele lor, ca să le râmne nume vîcnic, ei puțini să învredniciră“⁵. Printre cei „aleși“ se află Teodosie Veștemeanul, care își adaugă, după prefațator, printre „alte nenumărate bunătăți“, și pe aceea de a fi „scos“ cea mai de seamă scriere bisericescă, „carea iaste carteau cărților și izvodul tuturor cărților sfinte, temelia legii noastre cea în vîci neclintă“⁶. Verbul *a scoate* din textul citat are înțelesul „a da la ilevală, a dispune, a finanța și a te îngriji de copierea sau tipărirea unui text“. Această prefață dedicatoare, un model de stil encomiastic, nu oferă, după părerea noastră, suficiente argumente, cum crede Virgil Cândea, pentru a putea „rejine numele lui Teodosie între acel care au participat la realizarea celui de al doilea stadiu al traducerii *Vechiului Testament* în limba română“⁷. Mitropolitul i-a comandat, poate prin mijlocirea autorului primei prefețe, lui Dumitru din Cimpulung, care copie întregul codice, o operă de caligraf, la o dată pe care o vedem destul de îndepărtată de hotărirea autorităților din Tara Românească de a tipări textul integral al *Biblei*. Dacă Veștemeanul, care, ca mitropolit al Jării, era foarte bine informat asupra tuturor treburilor publice, chiar și asupra acelora cu o scadență mai îndepărtată, și cu atât mai mult asupra proiectelor care interesau biserică, ar fi știut că tipărirea *Biblei* este iminentă, fără îndoială că el n-ar mai fi comandat, pentru uzul său personal și al clerului final de la mitropolie, copia executată de Dumitru. Aceasta este, în mod evident, nedestinată tiparului, fapt dovedit de scrierea îngrijită, ornamentală, care probează scopuri străine imprimării. Aceasta ne determină să fixăm data posibilă a executării manu-

serisului copiat de Dumitru înainte de 1683⁸, poate pe la începutul celei de a doua păstorii a lui Teodosie Veștemeanul în Tara Românească (1679). Rolul lui ca „participant“ la traducerea *Vechiului Testament* este greu de dovedit, mitropolitul rămând implicat, prin funcție, în procesul tipăririi *Biblei* de la 1688, să cum altădată a fost implicat în copierea ei. Comparată cu Ptolemeu, pentru a atrage atenția asupra meritelor mitropolitului „spre izvodirea cărții vechi“ (*Vechiul Testament*), nu are decât o valoare retorică. Această comparație se regăsește de altfel în mai multe texte și nu putea lipsi nici din prefața tipăriturii din 1688, de data aceasta sub pana lui Dosoftei, patriarhul Ierusalimului, înelogiu pe care acesta îl face (sau poate numai îl semnează) domnitorului řerban Cantacuzino: „Să de are Ptolemeu, împăratul Egiptului, mai mare laudă, care au tălmăcit Sfântă Scriptură den limba ovreiască spre cea elinească, decit au zidit cele de la Memfis piramide și au tocmit cele patru cărți de astronomicie, cu cît mai vîrtoș mării ta este vrădic de multe și mari laude, care o ai tălmăcit spre limba cea de moșie a locului, nu spre truță precum acela, ce pentru mintuirea noroadelor și duhovnicească hrana a credincioșilor“⁹. Nici Teodosie Veștemeanul și nici řerban Cantacuzino, despre care se scrie formal că a tălmăcit *Biblea* („o ai tălmăcit spre limba cea de moșie a locului“) nu sunt traducători, ci doar sprijinitori ai unei întreprinderi culturale de anvergură, care solicită patronajul celor mai înalte autorități civile și bisericesti.

Mai important decât *Cuvîntul înaintea cărții*, adresat mitropolitului, este cel de al doilea *Cuvînt* din ms. 45, adresat cititorilor: *Cuvîntu înainte cără cl(t)i tori* (f. 456 r. – 457 v), scris de o persoană competentă, care a lucrat cu manuscrisul lui Milescu, cum declară chiar de la început: „Pentru acela, prea iubite cititorile, am pus nevoiețea aceasta (vrind Dumnezeu pren porâncă stăpinului), de o am scos-o pre limba rumânească den izvodul lui Neoclae cartea aceasta ce să chiamă *Biblea*“¹⁰. Este vorba deci de cărturarul care a „scos“ folosindu-se de traducerea („izvodul“) lui Milescu, versiunea *Vechiului Testament* care va fi tipărită în *Biblea* de la 1688. Este bine stabilit că termenul „a scoate“ nu însemna, în epocă, nicidcum „a traduce“. Identificarea persoanei care a scris acest *Cuvînt* ar permite, aşadar, doar stabilirea aceluia care a revizuit textul lui Milescu, adevăratul traducător, lămurind o problemă de istorie literară și de filologie atât de controversată în ultima vreme. Virgil Cândea susține, în *Rafinarea dominiană*, reluând afirmația din studiile sale mai vechi, că această revizie a fost făcută de „dascălii locului“, cîșiva „colaborator“ învățătă din Tara Românească, buni cunoșători ai limbii grecești, care însă nu au urmărit să adauge sau să scadă operei lui¹¹. Punctul acesta de vedere este împărtășit și de Liviu Onu¹². N.A. Ursu, bazindu-se pe argumente lingvistice, în primul rînd, îmbogățite în mod simțitor în ultimul

¹ Virgil Cândea propune ca perioada de elaborare a codicelui anii 1683–1688 (op. cit., p. 110–111).

² Ed. noastră, p. 147.

³ Ibid., p. 155.

⁴ Op. cit., p. 122.

⁵ Liviu Onu a revenit de mai multe ori asupra paternității lui Milescu asupra traducerii *Vechiului Testament* și a *Istorilor lui Herodot*, opinindu-se cu vehemență punctul de vedere exprimat de N.A. Ursu, care îl indică pe Dosoftei ca revizor principal al *Vechiului Testament* tradus de Milescu și ca autor al traducerii *Istorilor lui Herodot*: *Concordanțele lingvistice sau capcanele stabilității paternității unui text. Probleme de metodă*, în „Limba română“ XXXIII, 1984, nr. 1, p. 44–54, și nr. 2, p. 119–132; *St lotus spătarul Nicolae Milescu. O problemă controversată de istorie literară*, în „Revista de istorie și teorie literară“ (I), în nr. 4, 1985, p. 108–114; (II), în nr. 1, 1986, p. 77–79; (III), în nr. 2–3, 1986, p. 201–205; (IV), în nr. 4, 1986, p. 105–109.

¹ Ed. noastră, p. 151.

² Ibid.

³–⁶ Ibid.

⁷ Op. cit., p. 110.

temp¹, ceea ce aduce un spor de credibilitate ipotezei sale, este de părere că acest *Cuvînt înainte către ci*ti*tori* este scris de mitropolitul Dosoftei, care a revizuit profund și întreaga traducere făcută de Milesu. Reexaminarea ambelor puncte de vedere, operație extrem de dificilă, din cauza absenței manuscrisului autograf al spătarului, în baza unei noi lecturi a textului acestei discutate prefete, care se bazează pe vechea predoslovie a lui Milesu, de care încearcă să se delimitizeze, se impune în mod necesar.

A fost autorul acestui *Cuvînt înainte* un cleric, Dosoftei, cum presupune N. A. Ursu, sau un „om al locului”, dintre învățății dascăli însărcinați cu revizia textului lui Milesu, de care se vorbește în prima prefată, semnată de Șerban Cantacuzino, a *Biblici* din 1688². Virgil Cândea, care a studiat cu foarte mare grija ms. 45, atrage atenția asupra unui element important, care pare a lămuri lucrurile în favoarea ipotezei pe care o susține: „Observăm însă că istoricul traducerii *Vechiului Testament* în limba greacă cu care începe predoslovia ms. 45 este extras, uneori cuvînt cu cuvînt, din prefata ediției Frankfurt 1597: acest istoric putuse figura și în prefata lui Milesu. În sfîrșit, regăsim aici argumentul protestant pe care s-a intemeiat traducerea *Vechiului Testament* în limba română: «această carte iaste mai presus decât toate alte cărți cîte sunt, că dentru acesta să izvorăscu toate (mai presus decât toate alte cărți) și toată legea noastră cu aceasta să intemeliază»³. Virgil Cândea se referă numai la Milesu, dar argumentul are o mare putere de generalizare, ajungind pînă la revizorii săi. Neîndî nici ei clerici, revizorii preiau acest „argument protestant” din sursa inițială, prefata autografă a lui Milesu, neaducîndu-i nici o modificare. Mai mult, „acest curios argument, luat din arsenalul protestatarului de la Wittemberg”, va trece și în prefata semnată de Șerban Cantacuzino în *Biblia* din 1688⁴. De la Milesu, mereu printr-o filieră neclerică, idei protestante pătrund pînă în paginile *Bibliei* de la 1688, care rămine totuși, chiar dacă tipărirea ei este patronată de domn, o scriere oficială a bisericii ortodoxe din Țara Românească. Credem că se scoate prea ușor din fraza citată un „argument protestant”, împotriva evidenței, după cum ne avertizează cercetarea altor surse, greu de bănuitor că ar fi suportat astfel de influențe.

Am observat, mai întîi, că ideea considerării *Bibliei* ca o „carte a cărților” este, către sfîrșitul secolului al XVII-lea, un loc comun. Ea apare, altfel formulată, și în predoslovia ms. 4389, scrisă de un cleric care respectă cu sfîntenie tradiția ortodoxă slavonă. El va argumenta traducerea *Bibliei*, „această sfîntă și de Dumnezeu suflată carte”, într-un stil ușor înflorit, care înceoșează ideea, apăsînd însă cu putere, la adăpostul imaginilor, pe necesitatea „deslușirii înțeleșului” de către toți cititorii, pentru ca aceștia să nu ajungă în situația „celor ce călătoresc pre căi rătăcite și neumblate și nu se pot nicidecun dăzvoalbe să se îndreptîze”. Dimpotrivă, „tălmăcită și prepusă cîneș pre a sa limbă”, „dumnezeiasca lege vîche și nouă” îl călăuzește pe cel ce înțelege în limba sa mesajul divin pe calea cea dreaptă: „ca, cetind, să înțeleagă și să cunoască calea cea dreaptă a vrerii lui Dumnezeu, cărea duce pre om în viața cea de vîci”⁵. Autorul prefetei manuscrisului 45 pune accentul, chiar din prima frază, tot pe necesi-

tatea „înțelegerei”: „iară nu iaste alt lucru mai tare îndemător decît înțelgerea, pentru că, înțelegind, așa mai vîrstos să ajînă spre cîtiloră, iar neînțelegind, iaste că cela ce îi întunecă îmblă”⁶. Similitudinile de formulare între prefetele din ms. 45 și ms. 4389, de orientări diferite, sunt evidente. De asemenea clericul, cum îl arată sublinierea dependenței sale smerite față de mitropolit, care scrie prefata de încinare către Teodosie, va argumenta și el, fără îndoială neînfluențat de vreo idee protestantă, în același chip, necesitatea traducerii în limba română a *Bibliei*: „carea iaste cartea cărților și izvodul tuturor cărților sfinte, temelia legii noastre cea în vîci neclintită”⁷. Ne este greu să credem că Teodosie, capul bisericii ortodoxe din Țara Românească, ar fi lăsat să se strecoare idei protestante pînă și în prefata care îi este dedicată, fără să intervină cu modificările ce se impuneau.

Legătura stabilită de Virgil Cândea între predoslovia lui Milesu, pierdută, și aceea din ms. 45 se sprînjă pe argumente convingătoare⁸, care trebuie reînținute: citarea directă a unor afirmații ale lui Nicolae („ci măcar că deși zice el”, „așa scrie el la predoslovia lui”), precizarea ediției folosite de acesta, despăuperirea unor paralelisme între istoricul traducerii *Vechiului Testament* în limba greacă și cel din predoslovia manuscrisului 45, „extras, uneori cuvînt cu cuvînt, din prefata ediției Frankfurt 1597”⁹, de care s-a folosit și Milesu. Înclinăm să credem însă că sublinierea importanței *Bibliei* ca „temelie” a dreptei credințe, călăuza supremă pe „calea cea dreaptă a vrerii lui Dumnezeu”, cum se exprimă, în prefata sa, clericul care traduce din slavonește textul *Vechiului Testament* din ms. 4389, nu este neapărat de inspirație neortodoxă, un argument luat din „arsenal” protestant. De altfel e îndoialnic că Milesu ar fi suferit la Constantinopol o astfel de influență. Cert este că mai toți traducătorii de texte religioase, clerici sau laici, și justifică demersul cam cu aceleași argumente. Din aceste motive, ipoteza că prima revizie a traducerii lui Milesu a fost făcută de către un cleric, susținută de N. A. Ursu, nu poate fi în nici un fel contestată pe baza unor presupuse idei protestante, strecute de cărturari din afara bisericii în *Cuvîntul înainte către cititorii* din ms. 45. Pînă la producerea unor probe mai concluante, fapt aproape imposibil, pentru că textul lui Milesu s-a pierdut, cele două puncte de vedere exprimate pînă acum (revizia „dascălii locului”, revizia lui Dosoftei) trebuie reînținute ca ipoteze de lucru valoroase, care pot favoriza o mai bună și mai profundă înțelegere atât a contribuției lui Milesu, esențială, la traducerea *Vechiului Testament*, cât și a evaluării mai exacte a modificărilor produse în textul acestuia de revizori, atât în prima fază a intervenției lor, consecnită de ms. 45, cât și în cea de a doua, care are loc în preajma și în vederea tipăririi *Bibliei* din 1688.

În prețiosul *Cuvînt înainte către ci*ti*tori* din ms. 45 se află cele mai multe și mai importante informații asupra modului, din multe puncte de vedere nou, în care a înțeles Milesu să ducă la capăt o întreprindere atât de dificilă și de o răspundere atât de mare, cum era, mai ales în epoca în care și-a desfășurat această activitate și în condițiile culturale de la noi, traducerea *Vechiului Testament* în limba română, pe care intenționa să însordească de comentarii nepracticate de predecesori. Pentru a-și atinge scopul, cărturarul moldovean se oprește la cele mai bune modele pe care îi le puteau oferi practica traducerii și editării textelor biblice în acea-

¹ Vezi studiul amplu *Notă înformată privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milesu, în curs de apariție în revista „Limba română”, începînd cu nr. 5, 1988. Datorită amabilității autorului, am avut posibilitatea să consultăm textul integral al acestui studiu.*

² Op. cit., p. 112–113. Virgil Cândea transcrie *Intemeliază* (p. 113).

³ Virgil Cândea, op. cit., p. 113.

⁴ Toate citările sunt după ediția noastră, p. 163.

¹ Ed. noastră, p. 155.

² Ibid., p. 151.

³ „În redactarea acestei predosloviilor trebuie să fi intrat și elemente din prefata spătarului la izvodul său” (Virgil Cândea, op. cit., p. 112).⁴ Ibid.

vreme, experiență pentru acumularea căreia osteniseră, în alte părți ale lumii, generații de filologi și de umaniști. Milesu își alege ca text de bază pentru traducerea sa ediția *Septuagintei* tipărită la Frankfurt în 1597. Motivarea acestei alegări este expusă cu exactitate în prefața manuscrisului 45, din sursă directă, indicată de mențiunarea lui Nicolae: „Iară Nicolae, vîrind să aducă și el cartea aceasta den elinie la rumânie, nesfînd altădată scoasă la rumânie, au socotit și au ales un izvod carele-i mai ales decit toate altele, tipărit în Frangofort și ales foarte bine pre limba elinească, și dedesupt cu multe arătări și cuvinte puse cum le-au tălmăcît alții”¹. Informația mai bogată de aici este întărâtă și de o mențiune asemănătoare din prefața ms. 4389: „*Biblia* [...] nu foarte se-au aflat prepusă, fără numai un izvod scris cu mină, pre care l-au fost prepus Nicolae, spătarul moldovean, dascal și învățat în limba elinească, care l-au izyodit de pre izvodul elinesc ce se-au fost tipărit <în> Frangofort”².

Se pune din nou întrebarea dacă, oprindu-se asupra ediției grecești din 1597, Milesu era sau nu era influențat de idei protestante. Răspunsul nostru este, încă o dată, negativ. Și de data aceasta aprecierile noastre se intemeiază numai pe lămuririle preluate în prefața manuscrisului 45 de la Milesu, în dauna unor deducții sprînjinate pe date exterioare, privitoare la o mișcare de idei față de care, dincolo de afinitățile culturale, care nu pot fi confundate cu cele confesionale, nu avem nici o știere că suflul ortodox al lui Milesu a fost cîtuși de puțin atras. Desăvîrșit cunoșcător al limbii eline, cărturar cu studii temeinice în limba strămoșilor săi din ascendență paternă, Milesu avea nevoie doar de o bună traducere grecească a *Bibilei*. În 1661 nu putea găsi alta „mai aleasă” decit *Septuaginta* tipărită la Frankfurt, cum singur trebuie să fi declarat în predoslovia sa, de vreme ce revizorul scrie, citindu-l pe spătar, că acesta „au socotit și au ales un izvod carele-i mai ales decit toate altele”³. Pentru că așa trebuie să-l fi prezentat chiar Milesu în predoslovia lui, „izvodul” grecesc este calificat în *Cuvîntul înainte către cititorii* din nr. 45 ca fiind „ales foarte bine pre limba elinească, și dedesupt cu multe arătări și cuvinte puse cum le-au tălmăcît alții”. Este interesant, și prin aceasta semnificativ, că accentul se pune pe acuratețea filologică a textului, factor determinant în alegerea lui. Folosirea de către Milesu a *Septuagintei* care s-a tipărit în 1597 la Frankfurt nu are nici cel mai mic suport confesional străin ortodoxismului, încadrindu-se perfect tradiției patristice de la noi⁴. Ar fi fost și curioasă o altfel de poziție din partea lui Milesu, teoretician al ortodoxismului, cum a dovedit-o în *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentalii splendens*, lucrare în care vizează direct eretica protestantă a patriarhului Chiril Lucaris. În acest opuscul Milesu se dovedește, și în-o face numai din abilitate diplomatică față de catolici, mai curind un dușman al acelor „iluștri savanți ai vremii noastre” care „neștiind să-și întrebuițeze mai bine știința lor, nu încetează de a tulbură Biserica”⁵. „Innoitorii”, prin care Milesu îi înțelege pe protestanți, condamnăți cu cele mai aspre cuvinte, nu s-au bucurat niciodată de sprînjul bisericii ortodoxe, care a respins eraziile lor dăunătoare, cum le consideră Milesu⁶.

¹ Ed. noastră, p. 157.

² Ibid., p. 157.

³ Aceeași motivare o găsim și în ediția grecească tipărită de Nicolae Glykys, în 1687, la Venetia: „alegind că mai bună versiune din toate cele ce au fost tipărite pînă acum oriștiunde (v. prefața editorului, reproducă de Iorga în „Analele Academiei Române”, s. II, t. XXXVIII, 1915–1916, Memoriile secțiunii istorice, București, 1916, p. 40).

⁴ Paul Miron, *O nouă ediție a Bibliei de la 1688*, în acest volum, p. 6.

⁵ Cf. P.P. Panaitescu, op. cit., p. 19–21.

Aflăm, din aceeași prefață a manuscrisului 45, amănunte la fel de prețioase, desigurul se îndoiește de punerea în practică a tuturor promisiunilor făcute de traducător în predoslovia sa, și despre celelalte „izvoade” folosite de Milesu în vederea fixării versiunii pe care o consideră cca mai potrivită: „au avut și izvodul slovenesc și letenește și au avut și alt izvod letnesc, ce au fost scos de curind den limba jidovască, așcă den izvod jidovăscu, așa scrie el la predoslovia lui”⁷. Raportând această informație la faptul că ms. 4389 folosește „izvodul slovenesc carele au fost tipărit în Rusia cca mică, în cetatea Ostromului, și izvodul latinesc, care au fost tipărit în cetatea Antverpiei”, adică ediția slavonă de la Ostrog, 1581, și ediția latină de la Anvers, 1583, pe care noul traducător le confruntă cu „izvodul rumânesc” al primului traducător al *Vechiului Testament* în limba română, ajungem firesc la concluzia că cele două ediții citate au intrat, pe lîngă altele, ca surse obligatorii pentru toți cei ce au citit și au revizuit manuscrisul lui Milesu pornind la lucruri chiar pe sursele folosite în traducerea sa și indicate de acesta în predoslovie. Cît privește „izvodul jidovesc”, acesta a fost identificat în traducerile latine din ebraică apărute în decenii anterioare anului 1661⁸, de luat în seamă fiind numai cele din secolul al XVII-lea, mai apropiate de momentul cînd Milesu s-a hotărît să traducă *Vechiul Testament*. Se desprinde că „scos de curind”, cum se specifică în prefața ms. 45, tot după precizările din predoslovia lui Milesu, un izvod mai ales: ediția ebraico-latiană de la Geneva, din 1618, mai nouă cu două decenii și ceva decit textul de bază al lui Milesu, ediția greacă din 1597, care putea constitui un reper pentru data aproximativă cînd s-a tipărit celălalt izvod latin folosit de spătar.

Atât ms. 45 cît și ms. 4389 își dovedesc, dacă cîtim cu atenție lămuririle din predoslovii lor, dependența de traducerea lui Milesu, chiar dacă se aduc munci de traducătorului și o serie de imputări, uneori grave. Într-o frază destul de confuză, cînd încearcă să facă delimitarea între traducerea lui Milesu și propria sa contribuție, revizorul care redactează predoslovia manuscrisului 45, referindu-se la notele marginale („însemnările și tălmăcîrile cîle ce să așfă mai jos la izvodul acel grecesc”) sesizează nepotrivirea dintre intențiiile de a le prelua ale primului traducător („zice că le-au pus tot cu însemnări pre de margine”) și rezultatul care urma să se concretizeze în introducerea acestora în corpul traducării („dară n-au pus nici unele de acestea la izyodul lui; că au început să facă și acăstea la capul dentăi, la *Bible*, dar mai d-apoi, pentru neașezămîntul vremurilor, s-au lăsat și n-au făcut nici unele de acăstea”). Neaprobat, spătarul ajunge în situația neasteptată de a fi totuși, chiar cînd se impune îndreptarea textului său, urmat cu fidelitate: „Ci neafîndu-le noi întru izvodul lui acăstea. Însemnări ce mai sus zisem, nice noi nu le-am pus, ci precum s-au făcut el tot de temeu, așa și noi am urmat lui” (p. 157). „Temeul” declarat al versiunii din ms. 45 este traducerea lui Milesu. Orice alt izvod invocat în prefața acestui manuscris se așează în categoria auxiliarelor necesare unor normale îmbunătățiri ale textului de bază, care este traducerea lui Milesu.

¹ Ed. noastră, p. 157.

² Ibid.

³ Virgil Cîndea citează, în eruditul său studiu, mai multe ediții asupra cărora se putea opri Milesu: „a lui Trinellius și Junius (Frankfurt, 1575–1579, in folio) a lui Piscator (Herborn, 1601–1618, in –8°), ediția ebraico-latiană de la Geneva (1609, 1618), sau aceea din Leyden (1613)” (op. cit., p. 119).

⁴ Stefan Ciobanu consideră că ms. 4389 este o reluare, cu unele modificări, care tind la o mai mare claritate, a textului lui Milesu (*istoria literaturii române vechi*, I, Monitorul Oficial, București, 1947, p. 305).

Folosind ca text de bază o traducere slavonă a *Vechiului Testament*, am putea crede că autorul versiunii românești din ms. 4389 nu mai acordă o importanță atât de mare traducerii lui Milesescu, consultată în subsidiar. Realitatea, în chip surprinzător, este altă. Traducătorul, mărturisindu-și cu o tulburătoare francheză, cum și cît ne lasă să presupunem rîndurile deteriorate ale manuscrisului, lipsa unor cunoștințe egale cu ale acelora care au alcătuit edițiile pe care le consultă („nu doară pentru vreo știință a noastră” și neprețințind, poate din simplă modestie, că „stăpînește „dascalia desăvîrșit a vreunei limbi streine”¹, pare că stă în cumpănă atunci cînd încercă să se îndepărteze de rezultatele la care ajunsese „Nicolae, spătarul moldovean, dascal și invățat în limba elinească”, rămînind și în urma efortului său ca traducător fraze „intunecate”, de felul acelora pe care le constatase și le criticase în traducerea lui Milesescu. Aceasta ne determină să citim altsfel concluzia din predoslovia manuscrisului 4389, care ar proba detașarea autorului ei de izvodul lui Milesescu: „Iar totuș mai mult ne-am ţinut de izvodul cel slovenesc și de care au umblat mai aproape de dînsul”². Ordinea în care sunt citate „izvoadele”, într-o frază extrem de importantă pentru clarificarea priorităților (slovenesc, latinesc, românesc) nu este aceea a importanței reale pe care le-o acorda autorul în procesul traducerii, pentru că, în aceeași frază apare un corectiv, care n-a reținut în suficiență măsură atenția: „așa de pre *dinsele* cu multă socotință am prepus”³. Cele trei „izvoade” menționate mai sus și, firește, al lui Milesescu trebuie să fi fost deschizător de drumuri și pentru nouă traducător, i-au stat în permanență în față, scoțindu-și, „după multă socotință”, soluția pe care o considera cea mai potrivită, din confruntarea lor. „Izvodul elinesc”, fapt de asemenea semnificativ, lipsește din această primă înșirare, fiind menționat doar ceva mai jos, din necesitatea de a se preciza sursa „de pre care au fost prepus cel mai denainte românesc”, adică izvodul Milesescu. Om de formăție mai veche, nouă traducător și-a dirijat îndreptările după „izvodul cel slovenesc”, dar a lucrat pe „izvodul românesc”.

Cele două manuscrise (46 și 4389) pornesc, într-un fel sau altul, cu o fidelitate mai mare față de model (ms. 45) sau mai mică (ms. 4389), de la traducerea lui Milesescu. După ce am stabilit această filiație, este necesar să vedem care sunt elementele noi pe care le aduc cele două versiuni, mai ales că autorii lor consideră, aproape cu aceleași cuvinte, că traducerea lui Milesescu este ne-satisfăcătoare. O observație ca aceasta este revelatoare: ms. 45: „pentru căci izvodul lui Necolae, pentru degraba scriindu-l, n-au pus nici unile de acăstea, ci era pentru neîntocmirea lui foarte cu greu a să înțelege vorba tălmăcirei și abaterea cuvintelor”; ms. 4389: „Ce însă și izvodul acesta pentru multă pripă a acelui pre

puitor

iu, care se-au grăbit curind a și tălmăci și a și scrie aflatul<-s- au multe gre>sale și prea mare învăluială care era lucru foarte cu greu a îñelege”⁴. Graba (*pripă*, cum notează, spre deosebire de cel dintii, autorul ms. 4389) este considerată, în ambele manuscrise, cauza principală care îi obligă pe autorii acestora să constate, din nou cu aceleași cuvinte, că pe alocuri „era [...] foarte cu greu a să înțelege” (ms. 45), „era lucru foarte cu greu a îñelege” (ms. 4389) textul lui Milesescu. Aceste asemănări ne conduc la concluzia că între cele două versiuni există o legătură, poate chiar posibilitatea unor consultări reciproce a autorilor. Cert este că, în epocă, traducerea *Vechiului Testament* îi preocupa

pe mai mulți intelectuali români, atât din Moldova cât și din Țara Românească, și poate că aceste încercări nu erau atât de izolate unele de altele.

Autorul sau autorii manuscrisului 45 pretind că, pe lîngă „izvodul lui Necolae”, adică ediția *Septuagintei*, Frankfurt, 1597, au mai consultat „și alte izvoade grecești”. Dintre acestea, este selectată, ca instrument de lucru important pentru stabilirea aparatului critic, ediția engleză a *Septuagintei* scoasă la Oxford de R. Daniel în 1653 și la Cambridge în 1665⁵. Proaspăt apărută, ediția engleză a ajuns în cîțiva ani să fie mai bine cunoscută în țările românești decât altele mai vechi, fîncit revizorii care au stabilit textul din ms. 45 s-au folosit probabil de ea, lipsindu-le ediția de la Frankfurt din 1597, mai greu de găsit în Țara Românească din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. „Si așa am venit cu acela izvod până la *Paralipomenon dentăi*”⁶ (prima carte a *Cronicilor*). De aici înainte a fost urmat un alt „izvod grecesc”: „apoi aflind și noi izvod grecesc, altul de cîte den Frangofort, dupre care au scris și Necolae, am urmat acelaia”⁷. Textul predosloviei este confuz, cert fiind că această versiune folosește mai multe ediții grecești ale *Septuagintei* pentru stabilirea textului și redactarea notelor lămuritoare. Aceste texte, la care se adaugă și o versiune slavonă, le servește acelora care s-au însărcinat cu prima revizie a traducerii lui Milesescu la îndreptarea unor neajunsuri înregistrate minuțios cu cuvintele: „pentru tocmai greșalelor și pentru tocmai soroacelor și deplinirea cuvintelor și întăritura oxilor den cît am putut, și izbrânirea stînhelor precum le vei vedea scrise tot pre margine; și încă am pus mărturiile cuvintelor prorocilor den cea slovenească”, tot pre margine, neavîndu-le cîte greșești”⁸.

Traducătorul muntean care redactează ms. 4389 vizează, fără să le însîre, aceleasi obiective, ușor de depistat din predoslovia sa, numai că, avînd ca text de bază o versiune slavonă a Bibliei, soluțiile sale vor fi diferite.

R e v i z i a t r a d u c e r i i l u i M i l e s c u . Lipsa autografului lui Milesescu face dificilă operația de stabilire a ponderii modificărilor propuse de revizori. De fapt chestiunea aceasta nu se pune decât pentru ms. 45, pentru că ms. 4389, urmînd un text slavon, se îndepărtează mai mult, prin forța lucrurilor, de traducerea lui Milesescu făcută pe baza unei versiuni grecești. Ms. 45 a îscat, în schimb, o controversă aprinsă nu numai cu privire la identitatea autorilor primei revizii (muntenească, efectuată de „oamenii locului”, cîi care au revizuit și textul pentru tipar, mai tîrziu, după o opinie, modovenească, efectuată de Dosoftei și de colaboratorii săi, după alta), dar și cu privire la importanța intervenției lor în textul lui Milesescu. Frazele din predoslovia manuscrisului 45, în care sunt înșirate intervențiile în textul lui Milesescu, au fost interpretate în două feluri. Virgil Cîndeа, care consideră, întocmai ca majoritatea istoricilor literari ce au abordat această problemă, că revizia din care a rezultat ms. 45 a fost făcută de dascălii locului menționați în *Biblia* de la 1688, este de părere că aceștia au respectat cu fidelitate, continuând și punind la punct programul de lucru al lui Milesescu, intențiile acestuia: „Revizia acestor dascălii a constat, după cum afirmă singuri, în confruntarea traducerii lui Milesescu cu textul grec și în punerea la punct a manuscrisului original lăsat de spătar „în prima formă”. Cu alte cuvinte, ei nu fac decât ceea ce ar fi făcut traducătorul însuși dacă avea

¹ Ed. neastă, p. 163.

¹ Cf. V. Cîndeа, op. cit., p. 137.

² Ibid., p. 165.

² Ed. noastră, p. 159.

³ Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid., p. 159.

⁴ Biblia tipărită la Ostrog, 1581.

⁵ Ibid., p. 163.

⁵ Ed. noastră, p. 159.

răgazul necesar: definitivă traducerea. Și realizând această fază finală a lucrării lui Milescu ei se strădăresc să-i respecte opera și metoda de lucru: caută textul grecesc pe care l-a folosit el și întocmesc aparatul critic intenționat de spătar¹. Acești „colaboratori” ai lui Milescu „nu vor să adauge sau să scadă operei lui”, ci „își respectă textul”², iar atunci cind fac completări, acestea sunt marcate ca într-o ediție filologică modernă. Lui N. A. Ursu, din potrivă, revizia textului lui Milescu, pe care o atribuie lui Dosoftei, îi apare „substanțială”: „Evident, atâtă vreme cit nu știm exact cum arăta manuscrisul lui Milescu, nu putem aprecia măsura în care anonimul a contribuit la imbunătățirea textului. Ayind totuși în vedere faptul că operațiile menționate de el presupun o revizuire *substanțială* (s.a.), făcută cu „multă nevoință”, a tălmăcirii nedesăvîrșite a lui Milescu, considerăm că anonimul poate fi socotit *coautor* (s.a.) al traducerii *Vechiului Testament*, din ms. 45”³. Neînțelegerea ni se pare a fi mai mult în termeni, formulați de astfel cu foarte multă hotărire și de o parte și de alta, decit în conținut, atunci cind este vorba de aprecierea muncii lui Milescu ca traducător al *Vechiului Testament*, așa cum se reflectă aceasta în predoslovia manuscrisului 45. Pentru că același text este citit în două feluri, reanalizarea lui se impune cu necesitate.

Revizia „dascăilor locului” este redusă de Virgil Cădea la cîteva operațiuni exterioare, care privesc mai mult forma decit conținutul traducerii lui Milescu. Chiar și aceste intervenții menite să aducă unele imbunătățiri formale sunt minime, deoarece privesc: „punctuația (tocmirea soroacelor), completarea cuvintelor prescurtate („deplinirea cuvintelor”), accentuarea corectă („întăritura oxiiilor”), împărțirea textului în versete („izbrânerea stihurilor”)”⁴. Mai importante sunt completările aparatului critic, dar acestea se fac în vederea satisfacerii plăutului de lucru pe care și-l-a propus chiar spătarul, fără să-l poată duce însă pînă la capăt pentru că nu reușește să-l continue după primul capitol din *Geneza*. Revizorii nu fac aşadar altceva decit să îndeplinească „dorința” lui Milescu, inițiativa unei prime ediții filologice în limba română revenindu-i în întregime acestuia. Dacă Milescu are inițiativa unei ediții pe care, cu o anumită îngăduință, am putea suna numim critică, a *Vechiului Testament* în limba română, stimulat de edițiile consultate la Constantinopol și în țările occidentale, oferind „doar un model” de dimensiuni reduse, față de munca enormă care-l aștepta după primul capitol al *Genezei*, pe care nu-l poate depăsi, din cauzele cunoscute, în schimb rezolvării traducerii sale au meritul de a fi realizat, în practică, o astfel de întreprindere, care marchează, cum cred unii cercetători, o dată importantă în cultura română. Virgil Cădea de pildă observă o perfectă concordanță de vedere între Milescu și colaboratorii săi ulteriori, cu privire la rostul și importanța aparatului critic, chiar dacă, în realizarea lui, se vor folosi de alte criterii: „De la spătar au reținut – pentru că i-au apreciat intenția și lucrau în același spirit umanist –, *necesitatea unui aparat critic* (s.a.), ceea ce mărturisește respect egal pentru opera filologilor apuseni care pregătiseră diverse ediții anterioare ale *Vechiului Testament*”⁵. În realizarea aparatului critic, în măsura în care

putem vorbi măcar și de un început în acest sens, „colaboratorii” lui Milescu, cum li numește Virgil Cădea, devin „coautori”, termen pe care îl preferă N. A. Ursu. Dincolo de disputa de cuvinte, realitatea este aceeași și ea se desprinde cu claritate din concluzia lui Virgil Cădea: „Colaționarea cu „alte izvoade grecești” și cu cel „tipărit la Englittera”, referințele la locurile paralele și referințele christologice au prilejuit acestor colaboratori ulteriori ai lui Milescu *realizarea celui dintii text critic întocmit vreodată la noi*” (s.a.)⁶. Acest act cultural li conferă rezistorului (sau rezistorilor) calitatea de coautor(i), intervențiile în text fiind mai puțin importante, după opinia lui V. Cădea.

Virgil Cădea pornește, în aprecierea traducerii lui Milescu, așa cum o reflectă ms. 45, de la inițiativele filologice ale acestui erudit cărturar român din secolul al XVII-lea și de la rezultatele pe care le obține în cadrul unei traduceri literale, ce apăsa, și va mai apăsa încă multă vreme, cel puțin pînă la *Biblia* lui Micu, traducerea cărților religioase. N. A. Ursu procedează altfel, într-un mod total diferit. În aprecierea calității muncii lui Milescu la traducerea *Vechiului Testament*, cercetătorul ieșean consideră că ponderea trebuie deplasată către ceea ce anonimul care scrie prefața, mai curind postfața din ms. 45 (rezistorii) puteau fi mai mulți, dar prefața este scrisă de o singură persoană, numește „tocmala greșelor”, după care însă, în ordinea importanței, celelalte categorii de îndreptări. A tocmai ca în *Noul Testament de la Bălgărad*: „unde n-au fost bine, am isprăvit și am împlut și am tocmit din cît am putut”⁷. Ca să știm ce pondere aveau astfel de greșeli și de ce natură erau (N. A. Ursu crede că este vorba de „greșeli de traducere”⁸), comparația cu textul lui Milescu este obligatorie, operația care nu mai poate fi realizată, Urmează să ne sprijinim pe singurele dovezi pe care le avem: cele furnizate de prefațatorii manuscriselor 45 și 4389 asupra modului de a lucra al lui Milescu. Din nesericire, nici prefețele acestea nu sunt suficiente de clare. Autorul prefeței din ms. 45 declară peremptoriu: „pentru căci izvodul lui Necolai, pentru degrada scriindu-l, n-au pus nici unile de acăstea, ci era pentru neîntocmirea lui foarte cu greu și întălege vorba tălmăcirei și abaterea cuvintelor”, punct de vedere asemănător, cum am văzut, cu cel exprimat de prefațatorul manuscrisului 4389, care vorbește, la rîndul său, de „multe greșale” și de „prea-

¹ În același studiu, N.A. Ursu respinge și această afirmație a lui V. Cădea, cu următoarele argumente: „În realitate, rezisorul lui Milescu nu a intenționat să facă (cum afirmă în pasajul citat mai sus) și, cum vom vedea, nu a realizat o comparație cu „alte izvoade grecești”. Confruntarea cu izvodul „carele au fost tipărit la Englittera” (ediția R. Daniel, Londra, 1653, sau Cambridge, 1665), efectuată numai pînă la *I Parallomenon*, a fost impusă de faptul că nu găsise încă ediția Frankfurt, 1597, după care tradusese Milescu” (*ibid.*). Am observat că V. Cădea nu reduce discuția numai la acest text.

² *Predoslovie către ceteriori*, BRV, p. 189.

³ Afirmațiile în acest sens din Dosoftei, *Opere*, I, p. 506, sunt reluate și pe larg argumentate de N.A. Ursu în studiu citat din „Limba română”: „Dificultatea de a fi înțeleasă „vorba tălmăcirei” în manuscrisul lui Milescu, la care se referă atât rezisorul acestuia, cit și traducătorul ms. 4389, se datoră, probabil, numeroaselor greșeli de traducere, nu de grafie” (I, nr. 5, p. 457–458). Numărul greșelilor de traducere sporește mult în interpretarea lui N.A. Ursu, care atrage atenția că în limba română veche *cuvint* avea și sensul de „propozitie, frază”. Deci „deplinirea cuvintelor”, de care vorbește autorul prefeței din ms. 45, ar însemna corectarea unor greșeli de traducere, nicidecum întregirea unor cuvinte prescurtate necesar într-o scriere grăbită. Rezisorul afirmă, după părerea noastră, că a „deplinit cuvintele” (adică a făcut intelligibile propozitiile, frazele), pentru că multe dintre ele nu aveau sens deplin, clar” (*ibid.*, p. 458). Ambele explicații sunt la fel de îndreptățite, dar vizează cauze diferite, care duc însă la același rezultat: sporirea unor neajunsuri care trebuiau îndreptate, scop pe care și-l propun și îl realizează, cu rezultate parțiale, autorii celor două versiuni în manuscris din succesiunea traducerii lui Milescu.

¹ Virgil Cădea, *op. cit.* p. 122.

² *Ibid.*

³ N.A. Ursu, Dosoftei, *Opere*, I, Minerva, București, 1978, p. 507.

⁴ Virgil Cădea, *op. cit.*, p. 123.

⁵ Punctul acesta de vedere, formulat de Virgil Cădea în volumul *Raftarea dominandă*, p. 123, este respins de N.A. Ursu, în chip foarte categoric: „trebuie corectată și afirmata lui Cădea că rezisorii traducerii lui Milescu, care au pregătit textul aflat în copia din ms. 45, ar fi reținut de la el ideea „necesității unui aparat critic”. (Noi informații despre *Vechiul Testament tradus de N. Milescu* (I), în „Limba română”, XXXVII, nr. 5, p. 461).

mare învăluială", factori care impiedicau „înțelegerea". Neclaritatea constă în aceea că autorii prefețelor manuscriselor 45 și 4389 nu fac nici o deosebire între diferențele neajunsuri pe care le descoperă în textul lui Nicolae spătarul. Greșelile de traducere (dar de vreme ce verificarea se făcea cu alte surse decât ale lui Milesu, grecești (ms. 45) sau slavonești (ms. 4389), comparația devine neconcludentă) nu sunt separate de neajunsurile rezultate din nedelimitarea exactă a versetelor, punctuația relativă (în toate textele vechi) sau omisiunea unor accente. Așa se face că atunci cînd autorii celor două prefețe constată greutăți (de care nu vor fi scutite nici propriile lor versiuni) în înțelegerea unor sintagme sau fraze, nu este vorba întotdeauna și în mod obligatoriu numai de greșeli de traducere. Adevăratale cauze care conduc la întunecarea înțesului par să fie mai degrabă altele. Printre acestea se numără pe primul loc, am spune, nedelimitarea exactă a versetelor, care sunt, de cele mai multe ori, și unități frazeologice și de înțeles. „Tocmirea soroacelor" (stabilirea intinderii frazelor) este o operație care trebuia executată concomitent cu delimitarea versetelor („izbrânirea stihurilor")¹. Așa trebuie înțeles termenul „neînlocuire", folosit de autorul prefeței manuscrisului 45 pentru a-și formula concluzia de la sfîrșitul pasajului în care se ocupă de neajunsurile traducerii lui Milesu². Este evident că anonimul care prefațează ms. 45 nu se gîndează în primul rînd, deși le are în vedere, cînd scria, cu atîta exagerare, că traducătorul versiunii de care se folosește, și în cea mai mare măsură o reproduce, „n-au pus nici unele de acăstea", atît la greșeli de traducere, la punctuație sau ortografsie (e posibil, de altfel, ca Milesu, atît de învățat, să nu fi notat cum trebuie accentele, încît să fi fost presantă „întăritura oxilor" ?), ci avea în vedere, în mod deosebit, pe lîngă cele înșirate, mai ales normele de orînduire, cu propriul său termen, de „tocmire" a versetelor, și topica, organizarea și delimitarea frazelor, operații care se leagă strîns între ele. Din această cauză, care se adaugă la celelalte, și venea uneori foarte cu greu să înțeleagă „vorba tălmăcirei", adică să pătrundă cu exactitate înțesul versetului. Așa trebuie explicat și termenul „învăluială", folosit de traducătorul ms. 4389. Peste mulți ani, Samuil Micu va obiecta, în prefata tălmăciri sale din 1795³, aproape cu aceleași cuvinte, că *Biblia* de la 1688 este scrisă „cu foarte întunecată și încurcată așezare și întocmire a graiului românesc"⁴. Marele cărturar ardelean găsește, de asemenea, că vechea tipăritură cantacuzinească „mai pre multe locuri neplăcută urîchilor auzitorilor iaste, și foarte cu anevoie de înțeles, ba pre altèle locuri tocma fără de înțeles iaste"⁵. Strădaniile revizorilor traducerii lui Milesu, atît din prima cît și din a doua fază, se pare că n-au dat rezultate prea spectaculoase, de vreme ce versiunea îndreptată de ei, tipărită în 1688, este întîmpinată cu aceleași obiecții după mai bine de o sută de ani de Samuil Micu. Aceste neajunsuri sunt de fapt ale oricărei traduceri juxtaliniare⁶, în care cazurile de forțare a topicii („abaterea cuvintelor", cum se exprimă prefațatorul manuscrisului 45) sunt frecvente.

¹ N.A. Ursu va interpreta sintagma „tocmirea soroacelor" ca o operație de punere în „ordine" și de „îndreptare" a versetelor (Dosoftei, *Opere*, I, p. 506).

² Ed. noastră, p. 159.

³ *Biblia*, adecă *Dumnezeiasă Scriptură a legii vechi și a celor noi*, în Blaj, la Mitropolie, anul de la nașterea lui Hristos 1795.

⁴ *Biblia*, 1795, Cuvint cîtră ceterioru, p. 1.

⁵ Ibid.

⁶ Un istoric al criticilor aduse acestui metode de traducere a Vechiului Testament face Virgil Cîndea, op. cit., p. 125–128.

Meritele lui Milesu, primul traducător al *Vechiului Testament* în limba română, rămîn neștimate. De experiența sa, oricît de aspru i-a fost judecată opera sa de traducător, au profitat din plin urmări. Dovada cea mai bună o constituie faptul că s-au gîndit să-i îmbunătățească traducerea, largindu-i și perfectindu-i metodele de lucru. Împrejurări nefavorabile l-au împiedicat pe spătar să-și ducă opera pînă la capăt. Niciunul dintre continuatorii săi, care i-au privit critică traducerea *Vechiului Testament*, nu au putut-o ocăli, preluind-o în propriile lor versiuni. În felul acesta a ajuns, din revizie în revizie, pînă în paginile tipărite ale *Bibilei* de la București, care avea să facă celebru numele vîioedului Serban Cantacuzino, editorul ei oficial, și nu pe acela al lui Nicolae Milesu, cărturarul care a contribuit, prin munca și priceperea sa, la transpunerea în limba română a celei mai întinse părți din carte cu cei mai mulți cititori din literatura universală. Alegerea unei bune ediții (Frankfurt, 1597), compararea cu altele, pentru stabilirea textului în limba română, notele marginale, cîte a reușit să le scrie, sporesc valoarea versiunii lui Milesu, cu care această depășește tot ce s-a făcut pînă la dînsul în acest domeniu. Tot lui Milesu îi revine meritul de a fi introdus, după ediția pe care o folosește, pentru prima dată astăzi numitul tratat *Despre raſiunea dominantă*, în traducerea românească din secolul al XVII-lea cu titlul *Iosip* sau *Pentru singurul fiitorul gînd*, atribuit greșit lui Iosephus Flavius, tratat inclus într-o ediție a *Biblei* cu mai bine de un secol înainte de către Johannes Lonicerus, în 1526, și reluat „în edițiile filologice ale *Septuagintei*, îngrijite de umaniști protestanți"⁷, dintre acestea făcînd parte și cea de la Frankfurt, 1597. Textul pregătit de Milesu răspunde cerințelor bisericii, în primul rînd, dar și unor nevoi culturale mai generale, care depășesc necesitățile de cult, cum o dovedește și înscrierea textului filozofic scris de Pseudo-Iosephus la începutul erei creștine, în traducerea pe care o face. Nu este vorba de o preluare mecanică din sursă pe care o folosește, ci de un act deliberat⁸.

Prima revizie. Autorii ei prezumtivi. Nu se dau în manuscrisele 4389 și 45 nici un fel de amănunte, oricît de vagi și de sumare, despre persoanele care le-au elaborat. Este îndeosebi ciudat că în ms. 45, 1683–1686, după datarea propusă de Virgil Cîndea⁹, nu se face nici o mențiune, măcar de ultimă oră, a revizorilor, aşa cum se procedează, doar cu un an mai tîrziu, cînd textul lui Milesu, revizuit a doua oară, este trimis la tipar. Ce factor putea determina o astfel de bruscă schimbare de atitudine, încît împrejurări și nume tăinuite în 1686¹⁰, dăta prezumtivă cînd s-a încheiat redactarea ms. 45 și apoi copierea de către

¹ Vezi detalii la Virgil Cîndea, cap. *Tratatul „Despre raſiunea dominantă"*, prima operă filozofică publicată în limba română, (1688), op. cit., p. 172–190.

² Credem că se exagerază cînd se vorbește însă, cum procedează Virgil Cîndea, că o desprindere totală a cărturilor români preocupați de traducerea cărților religioase de „criteriile de canonicitate ale Bisericii răsăritene", atunci cînd selectau astfel de texte apocrife în operele lor (op. cit., p. 124). Nici pe departe nu poate fi vorba de vreo răzvrătire împotriva Bisericii ortodoxe: „A fi menținut în traducerea românească a acestei opere [Biblia de la 1688] micul tratat al lui Pseudo-Iosephus însemna anume luarea unei atitudini potrivnice aceleia hotărâtă de doctrina oficială a Bisericii ortodoxe" (ibid., p. 180). Dacă s-ar admite acest punct de vedere, ar însemna să-l împlicăm în acest act de opoziție față de Biserica ortodoxă chiar pe capul ei din Tara Românească, mitropolitul Teodosie Văstemeanul. (*Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milesu*, V, 11.1).

³ Op. cit., p. 110–111.

⁴ N.A. Ursu presupune că, în 1686, traducerea lui Milesu, în versiunea revizuită în Moldova, este adusă de episcopul Mitrofan sau de ieromonahul Atanasie în Tara Românească, unde este copiat de Dumitru din Cimpulung din porunca mitropolitului Teodosie Văstemeanul. (*Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milesu*, V, 11.1).

Dumitru din Cimipulung, puteau fi dezvăluite în 1687? După opinia noastră, la o astfel de întrebare nu se poate răspunde decât într-un singur fel. Revizorii din prima fază nu sunt aceiași cu revizorii din a doua fază, cără asigură tehnoredacția, după ce revizuiesc textul traducerii în vederea tipăririi. Data elaborării textului transcris tîrziu de Dumitru trebuie să fie mult mai veche, începînd cu anul 1668, cînd Milescu părăsește Moldova, și se desfășoară pe o perioadă de cîțiva ani, timp în care are loc prima revizie, făcută probabil de Dosoftei. Revizorul sau revizorii din prima fază, care nu au nici o legătură cu revizorii din fază a două, nu mai puteau să fie mențiuni de către cei care se ocupau de tipărirea textului, după atîta timp, între anii 1667—1668, din motivele pentru care este îndepărât și numele lui Milescu, traducătorul căruia îi aparține cea mai întinsă parte a *Bibliei* tipărite spre gloria lui Șerban Cantacuzino. Interese politice, care fac să ne întoarcem cu douăzeci de ani în urmă, în Moldova anului 1668, cînd Milescu este nevoie să-și părăsească țara, par a ne explica aceste omisiuni de nume, de-a dreptul surprinzătoare chiar într-o epocă în care paternitatea spirituală nu era privită cu considerația de mai tîrziu.

Faima nu prea bună de uneltitor împotriva domnului Iliaș Alexandru și depărtarea de țară fac ca numele lui Milescu să fie dat uitării. Odată cu el, dispar din memoria contemporanilor și numele primilor revizori ai traducerii sale, persoane care îl cunoașteau și pe care le cunoștea, cu care trebuie să fi avut legături directe în Moldova, pînă în 1668 și chiar după aceea, prin corespondență¹. Printre cunoștințele apropiate de atunci ale lui Milescu se află și Dosoftei, episcop de Roman la căderea în dizgrație a spătarului. Ambii cărturari, spirite rafinate de cutură, buni cunoscători ai limbilor clasice, cu bune studii în școlile de pește hotare, manifestau același interes pentru traducerile religioase din limba greacă. Ipoteza lui N. A. Ursu că Dosoftei este revizorul principal al traducerii lui Milescu din prima fază nu se pare plauzibilă. Ea concordă, din punct de vedere istoric, cu părerea noastră, care nu este și a lui N. A. Ursu, că spătarul moldovean, cu aspirații voievodale, a păstrat manuscrisul traducerii sale din *Vechiul Testament* atîta timp cit i-a fost în putință, edică pînă la expatriere, în speranța că-l va putea termina. Noi nu vedem, în nici un chip, logica cedării de către Milescu, încă din 1664, a unui manuscris neterminat, probabil într-o fază și mai îndepărtată de cea finală atunci, la cererea lui Șerban Cantacuzino, cum presupunea Hasdeu, prin nimic altceva dovedită decît prin rolul lui important în tipărirea *Bibliei* mult mai tîrziu, peste aproape un sfert de secol, cînd se bucura pe deplin de autoritatea domnească, politică și financiară, cînd era deci capabil să patroneze cu adevărat o realizare culturală atât de importantă, fără precedent în țară noastră. „Atribuind lui Șerban inițiativa operei de care, probabil, a beneficiat numai”, va constata cu dreptate Virgil Cîndea², se formulează „o” simplă ipoteză”, neconfirmată de fapte. Mai mult decît atît, luarea anilor în care Milescu a îndeplinit funcția de agent diplomatic al lui Grigore vodă Ghica la Constantinopol (1661—1664), ca anii de lucru la traducerea *Vechiului Testament*, după mărturia mitropolitului Gheorghe al Moldovei, ni se pare o operație mecanică, evident comodă, pentru că simplifică prea mult lucrurile. Sursa ne spune doar că a lucrat la această traducere în perioada cît a îndeplinit această funcție, nu că a terminat-o în acest interval sau că ar fi îndreptat-o, direct sau indirect,

lui Șerban Cantacuzino, pe atunci departe de domnie și de influență de mai tîrziu, doar un simplu posibil candidat la tron, printre atîția alții, într-un Constantinopol corupt și alît de imprevizibil cînd era vorba de acordarea acestei înalte și rivnite funcții. Faptul că spătarul moldovean nu avea gata întreaga lucrare, după planul de lucru mult mai pretențios pe care și-l fixase inițial, nici în anul 1668, și totuși o încredințeaază altor persoane pentru a o duce la bun sfîrșit, trebuie privit cu totul altfel. În 1668, plecînd din țară, cu alte gînduri de viitor, cedarea manuscrisului devine o necesitate inexistentă în 1664, și în anii următori, cînd toate speranțele spătarului Milescu se legaseră de o carieră care-l plasa în cercurile boierilor moldoveni din străinătate, din preajma lui Gheorghe Stefan în special, și, în finalul perioadei, de la curtea de la Iași, a lui Iliaș Alexandru. Aceste argumente logice ni se par mai credibile decît speculațiile intrării manuscrisului lui Milescu în cercul cărturărilor munteni din jurul viitorului domn Șerban Cantacuzino, cum s-a crezut multă vreme, începînd cu Hasdeu, sau în cercurile clericale muntene, de unde trece în aceleasi cercuri bisericesti, din Moldova de data aceasta, cum crede N. A. Ursu³.

Prima revizie a manuscrisului lui Milescu s-a efectuat, după părerea noastră, în Moldova, după anul 1668, de cei cărora le-a încredințat traducerea chiar Milescu, printre care se va fi aflat și Dosoftei. N. A. Ursu a adunat, în studiile sale din ultimii zece ani⁴, în care se ocupă de paternitatea lui Dosoftei asupra primei revizii a traducerii lui Milescu a *Vechiului Testament*, numeroase fapte de limbă care atestă, pe de o parte, conservarea unui strat lingvistic moldovenesc, care poate să apartină chiar traducătorului, și, pe de altă parte, o serie de elemente care sunt specifice scrisului lui Dosoftei. Nu vom trece aici în revistă faptele de limbă pe care se sprînjină, în demonstrația sa, N. A. Ursu, ci vom reține doar concluziile sale, aşa cum sunt formulate în primul volum al ediției critice a operelor lui Dosoftei pe care l-a publicat în 1978. Editorul mitropolitului moldovean crede a fi identificat „în textul nesemnat al *Cuvîntului înainte cătră cititorii* din ms. 45 stilul și limba lui Dosoftei”⁵, continuînd cu argumentele pe care se intemeiază: „Unele formulări specifice și preferință pentru anumite cuvinte și forme, cunoscute din prefetele tipăriturilor lui Dosoftei, se întîlnesc și aici”⁶. După stabilirea raportului dintre prefete, se trece la generalizarea operației: „Odată stabilit acest lucru, cercetarea comparativă a *Psaltirii* din ms. 45 cu *Psaltirea de-njăles* (1680) și a pasajelor din *Vechiul Testament* cuprinse în *Parimiile preste an* (1683) cu texte corespunzătoare din ms. 45, precum și analiza notelor

¹ N.A. Ursu este de părere că inițiativa traducerii *Vechiul Testament* aparține bisericii din Muntenia și că manuscrisul lui Milescu s-a întors la cel care l-au înscrînăt cu această lucrare: „După cum se știe, prima traducere integrală a *Vechiul Testament* în limba română, prin intermediul grecesc, a fost făcută de Nicolae Milescu, între anii 1661—1664, probabil la propunerea mitropolitului Stefan al Tării Românești” (*Un cărturar puțin cunoscut, de la mijlocul secolului al XVII-lea: Danile Andreian Panoneanul, în „Cronica”*, XVI, 1981, nr. 43, p. 5, 8). Din Tara românească, la intervenția mitropolitului de aici, manuscrisul ajunge la omologul său din Moldova, Sava I, care îi încredințează lui Dosoftei, controlul bisericii asupra traducerii nelucnită nici o clipă: „Din faptul că înscrînarea i-a fost dată [lui Dosoftei] de către mitropolitul Moldovei, căruia îi se va fi adresat în acest scop mitropolitul Tării Românești, rezultă în mod clar că de traducerea *Bibliei* se preocupau conducătorii bisericii” (Dosoftei, *Opere*, I, p. 512).

² O sinteză a acestor cercetări, sprînjină pe un material de limbă foarte bogat, face N.A. Ursu în studiu citat și mai înainte, *Not informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiul Testament tradus de Nicolae Milescu, în revista „Limba română”*, începînd cu nr. 5, 1988.

³ Op. cit., p. 507.
⁴ Ibid.

¹ Despre legăturile lui Nicolae Milescu cu români, în timp ce se afla în Rusia, informează P.P. Panaltescu, *op. cit.*, paragraful Nicolae Milescu și români, p. 68—76.

² Op. cit., p. 122.

marginale din manuscris, care — după cum am văzut — aparțin celui care a revizuit traducerea, ne-au condus la concluzia că, într-adevăr, *Dosoftei este călărul care a făcut prima revizie a traducerii Vechiului Testament a lui Milesescu* (s.a.). Identificarea aceasta explică și prezența sporadică și oarecum enigmatică în *Biblia* de la București a unor cuvinte care caracterizează scrisul lui Dosoftei¹. Ipoteza-lui N. A. Ursu a fost pusă la îndoială de Virgil Cândea, care o găsește „seducătoare”, dar insuficient argumentată², și respinsă cu violență de Liviu Onu³.

Virgil Cândea își sfîrșește comentariile cu privire la ipoteza lui N. A. Ursu, după care Dosoftei ar fi fost revizorul principal al traducerii *Vechiului Testament* a lui Milesescu, nu atât printre concluzie de respingere a acesteia, cit mai curind printre invitație la continuarea discuției, rezultatul final fiind sporirea problemelor lingvistice pe care se bazează autorul ei: „Și tocmai pentru că nă nu declarăm împotriva ipotezei ca atare, pentru că suntem conviști că învățății români cooperau și apreciem orice dovadă care atestă această unitate de creație, am fi bucuroși ca N. A. Ursu, într-un studiu consacrat anume ipotezei sale, să ne infățișeze cu argumente filologice suficiente cit din lucru lui Milesescu a fost îmbunătățit de Dosoftei”⁴. Răspunsul lui N. A. Ursu se produce într-un studiu întins, documentat riguros, în curs de apariție în revista „*Limba română*”: *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milesescu*⁵. Cercetătorul ieșean își menține integral punctul de vedere și concluziile exprimate anterior, lărgind foarte mult, aşa cum i se ceruse (atât de Virgil Cândea cit și de Liviu Onu) argumentele filologice pe care își intemeiază ipoteza. Prea bogat ca să poată fi prezentat, parțial sau rezumativ, materialul lingvistic extras, în sprijinul tezei sale, de N. A. Ursu din cercetarea atentă a ms. 45 ne pune pe urmele unui fapt de cea mai mare importanță. Autorul atrage atenția că revizorul ms. 45 pune în paranteze unghiuiale roșii cuvinte, fraze și chiar pasaje întregi pe care le traduce după ediția engleză a lui R. Daniel și nu după cea de la Frankfurt, folosită de Milesescu, pe care n-a putut-o consulta decât de la f. 170 înainte. Analizând numai adasurile mai întinse din parantezele roșii, N. A. Ursu formulează, cu prudență pe care i-o impune lipsa autografului lui Milesescu, o primă concluzie importantă: „Prezența în ms. 45 a acestor pasaje mai mari traduse de revizor după ediția R. Daniel prezintă o deosebită importanță pentru aprecierea caracterului reviziei (evident, o apreciere aproximativă, în lipsa autografului lui Milesescu). Aceste pasaje conțin și prețioase mărturii lingvistice că primul revizor al manuscrisului lui Milesescu vorbea un grai românesc de tip nordic, moldovenesc (sau ardeleanesc)”⁶. Sunt înșirate, în continuare, numeroase fapte, de limbă care confirmă această apartenență a textelor traduse de revizor la aria dialectală arătată, după care se formulează două concluzii finale, care răspund celor două obiective propuse: demonstrarea caracterului reviziei și identificarea aceluia sau acelora care o efectuează. Reproducem, într-o formă prescurtată, ambele concluzii: „Prima se referă la caracterul revistei traducerii *Vechiului Testament* făcută de Milesescu, pe

care o reflectă copia aflată în ms. 45. Deși nu avem manuscrisul autograf al lui Milesescu, pentru a-l compara cu textul copiat în ms. 45, evaziunea limbii fragmentelor traduse de revizor cu limba textului revizuit de el al traducerii lui Milesescu poate constitui un indiciu că, revizuind și transcriind manuscrisul lui Milesescu, revizorul a operat modificări în textul acestuia. Firește, nu putem determina amploarea intervenției revizorului în manuscrisul lui Milesescu [...] A doua concluzie privește originea locală a revizorului. Am văzut mai sus că în fragmentele traduse de revizor și în indicațiile marginale adăugate de el traducerii lui Milesescu apar o serie de particularități ale graiurilor românești nordice (folosirea articulilor ţ, dz, în locul fricativelor ţ, z, procliza articuloului hotărît și al genitiv-dativului unor nume proprii feminine, folosirea termenilor regionali aleş,armac,rocoşire și, eventual, limpi). Posibilitatea ca asemenea particularități ale graiurilor românești nordice să fi fost însușite de către un revizor muntean din textul moldovean al lui Milesescu ni se pare exclusă. Dacă ar fi fost muntean sau oltean, primul revizor al manuscrisului autograf al lui Milesescu nu numai că nu ar fi folosit în fragmentele traduse de el elemente specifice graiurilor românești nordice, ci, în mod firesc, ar fi eliminat elementele respective și din textul pe care, revizuindu-l, îl transcria...”⁷. Concluziile lui N. A. Ursu ni se par judicioase. Ceea ce nedumirește, de la prima vedere, pe oricine face comparația între ms. 45 și textul *Bibliei* tipărit în 1688, este prezența unor particularități lingvistice moldovenești, sau nordice în general, în manuscris, și absența lor din textul tipărit, deși se susține cu atită ardoare că aceiași dascălii munteni au făcut ambele revizii. De aici nu se poate desprinde decât o singură concluzie. Toate moldovenismele, ca să le numim astfel, care se găsesc în ms. 45 și nu se mai găsesc în textul tipărit în 1688, se datorează unei revizii nemuntenenești. Prezența lui Mitrofan, episcopul de Huși, care a lucrat ca diortositor al *Bibliei* de la 1688, a favorizat pătrunderea unor particularități nemuntenenești, cum s-a și afirmat de atitea ori, în textul tipărit. Cu toate acestea, „dascălii locului”, care pregătesc pentru tipar textul lui Milesescu, revizuindu-l, și-au impus punctul de vedere și au eliminat o parte din aceste particularități păstrate din manuscrisul autograf sau introduse în procesul primei revizii, efectuată de cărurari care se conduceau, parțial, după alte norme în scris, influențați de particularitățile dialectale dintr-o altă zonă a țării. Dacă prima revizie ar fi fost făcută de către aceiași revizori, rezultatele nu puteau fi decât identice, adică particularitățile nemuntenenești din ms. 45 ar fi fost eliminate de la început, aceleiași cauze conducând, întotdeauna, la efecte similare. Prima revizie a manuscrisului autograf al lui Milesescu a avut loc, așadar, în Moldova, aşa cum am afirmat și mai înainte, după plecarea spătarului, în condițiile arătate, din țară. Ea a fost efectuată, după toate probabilitățile, de către Dosoftei și colaboratorii lui, cum presupune N. A. Ursu, în înțelegere, poate, cu cercuri ecclaziastice și cărturărești mai largi, interesante, atât la Iași cit și la București, de publicarea *Bibliei*. Această dorință va deveni o realitate acolo unde condițiile tipăririi vor fi cele mai favorabile și, numai de la această dată, începe patronajul lui Șerban Cantacuzino și rolul cărturarilor munteni în realizarea unui obiectiv cultural atât de important.

A doua revizie. Pregătirea textului înainte de tipar. *Biblia* de la București s-a tipărit în decurs de un an (noiembrie 1687—noiembrie 1688), iar revizuirea din nou a traducerii lui Milescu a *Vechiului Testament* făcută de Milesescu, pe

¹ Ibid.

² Virgil Cândea, op. cit., p. 164—171.

³ Vezi articolele sale din „Revista de istorie și teorie literară”, „*Limba română*” și „*Studii și cercetări lingvistice*”, citate mai înainte.

⁴ Virgil Cândea, op. cit., p. 171.

⁵ Două părți din acest studiu au apărut deja: I, LR, XXXVII, 1988, nr. 5, p. 455—468; II, LR, XXXVII, 1988, nr. 6, p. 521—534

⁶ N.A. Ursu, *Nouă informație cu privire la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milesescu* (I), LR, XXXVII, 1988, nr. 5, p. 464.

⁷ N.A. Ursu, stud. cit., (II), LR, XXXVII, 1988, nr. 6, p. 533—534

lui Testament (la care se adaugă acum și *Noul Testament*, tipărit cu aproape două decenii mai înainte la Bălgad) de către cărturarii însărcinați în mod special să pregătească editarea textului integral al Bibliei trebuie să fi durat cel puțin un an, cu un număr mai mare de colaboratori, acest atât de vag indicați sub numele de „oameni ai locului” în prefața semnată de Șerban Cantacuzino. În pagina de titlu se face o afirmație, care a fost luate adeseori *ad litteram*, că întreaga lucrare, atât *Vechiul Testament* cît și *Noul Testament*, s-a tălmăcit din porunca lui Șerban Cantacuzino: *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură ale cei vechi și ale cei noao lăge toale care s-au tălmăcit dupre limba clinească spre intelectua limbii românești cu porunca preabunului creștin și luminalului domn Ioan Șerban Cantacuzino Basarabă voievodă*. Autoritatea unei astfel de declarații a acreditat părerea, pe care o regăsim la mulți istorici literari, din mai multe generații, începând cu aceea a lui Hasdeu, că domnitorul ar fi solicitat lui Milescu, încă de pe vremea cind acesta era slujbaș al curții din Țara Românească, să execute traducerea *Vechiului Testament* din grecește. Tot Șerban a plehat, direct sau prin emisarii săi, manuscrisul (neterminat!) al spătarului, în 1664, l-a încredințat unor dacă „ai locului” să se ocupe de el în vederea îmbunătățirii și finisării textului și l-a trimis la tipar peste mai mult de două decenii. Avem toate motivele să ne îndoim, după cum am văzut, de autenticitatea unei astfel de evoluții lineare, pe un interval de timp atât de îndelungat, a efectuării traducerii și pregătirii ei, prin revizii repetitive, pentru tipar. Oricare ar fi fost domnul în scaun, acesta ar fi beneficiat, aşa cum se întâmplă uneori în lumea vanităților oficiale, de meritele care se atribuie automat puterii. De altfel este lesne de înțeles că nu toate cărțile, unele din ele cuprinzând chiar texte ritualice, cum sunt *Evanghelii*, pe care figurează la loc de cîinste numele domnitorului, semnatăr al preselei, sunt rezultatul inițiativăi acestuia, chiar dacă se declară acest lucru, cum este cazul *Evangheliei* de la București, 1682¹. A ignorat faptul că puterea, cu căt este mai absolută, și-a sumă cu aroganță toate meritele, ar fi, în acest caz ca și în atâtea altele, o mare eroare. O altă meniuție, din aceeași pagină, vine să confirme îndată adevărul acestei afirmații. Decedat la 28 octombrie 1688, Șerban Cantacuzino își pierde imediat prioritatea dobândită prin autoritatea funcției, ca să nu-

¹ Sunt mari asemănări între prefața domnului din *Evanghelia* de la 1682 și din *Biblia* de la 1688. Reproducem cîteva fraze semnificative din *Evanghelia*: „Acestea cunoșind și noi, avind învățătură de la strămoși pentru Dumnezeiască credință, și cum că credința care iaste noao dată de Proroci și de Apostoli, fără de fapte iaste moartă, și sufletul credinții slăpăt, nevoită-ne-am și noi să ne arătăm credinții cu fapte, de vreme ce, den mila lui Dumnezeu, ne-am învrednicit Cinstilului acestui Scăun al mosilor strămoșilor noștri și stăpini și oblodătoriu. Am socotit ca să îndereptăm cîea ce iaste folositoare sufletelor, și avind nădejde pentru cele viitoare bunătăți, ne-am nevoie de am săvîrșit acest lucru Dumnezească, svânta aceasta *Evanghelie*, care nefind mai denăință locuită la slovenie să și cotescă după rînduiala zilelor și a sărbătorilor celor domnești și ale săvîntilor, pînă la sfîrșitul frateului nostru Iordachie Cantacuzino, vel stolnic, de având îndereptat și q au nășat precum umbă cea ellinăescă, și întru toate asemenea, după orînduiala Besereclii Răsăritului, alcătuindu-se și săvîntele cuvînt, spre înalătare să înțeleagă a limbii românești” (p. 4). Cu „porunca și cheltuială” domnului carte intră în Tipografia Mitropoliei, sub păstorita lui „Kir Teodosie mitropolit”. Credem că Sextil Pușcaru vede, de data aceasta, „mai exact raportul dintre domn și mitropolit, biserică fiind prima interesată în tipărire cărților de ritual: „Sub privegherea mitropolitului Teodosie, se publică cu cheltuială domnului și se imparte în toată țara, în dar, *Liturgia* (1680), *Evanghelia* (1682) și *Apostolul* (1683)” (*Istoria literaturii române. Epoca veche, ediție Ingrijită de Magdalena Vulpe, postfață de Dan C. Mihăilescu, Editura Eminescu, București, 1987, p. 82. În 1687–1688, ca o consecință a acelieiși politici a bisericii și a domnului, se tipărește *Biblia*, care urma să se răspindească în toate părțile locuite de români.*

mim astfel, și împărte meritele inițierii și tipăririi Bibliei cu urmașul său Constantin Brîncoveanu: „și cu îndemnarea dumnealui Costandin Brâncoveanul, marele logofăt, nepot de sor al mărcii sale, carele, după prestăvirea acestui mai sus-pomenit domnului, păternicul Dumnezeu, den alăgerea a toatei Țări Rumânești, pre dumnealui l-au coronat cu domnia și stăpînirea a toată Țara Ungrovlahiei și întru zilele mărciei sale s-au săvîrșit acest dumnezeiesc lucru, carele și toată cheltuiala cea de săvîrșit o au rădcat”. În astfel de condiții, dispariția numelui lui Milescu, sau a altora care s-au străduit pentru realizarea acestei opere monumentale, din sirul acelora care trebuiau menționati în cuvintele lămuri-toare asupra aleăturii traducerii și ediției, nu poate să mai surprindă pe nimeni.

Textul Bibliei care se tipărește la București, în tipografia mitropoliei, între 1687–1688, este reproducerea cu modificări a *Vechiului Testament* tradus de Milescu și a textului, de asemenea revizuit substanțial, al *Noului Testament* tipărit la Bălgad în 1648 de Simion Stefan. Textul Bibliei de la București este foarte asemănător, în parte, lui cea mai întinsă, cu textul din ms. 45. Diferențele sunt rezultatul celor două revizii pe care le-a suporât: una mai veche, în Moldova, și alta, efectuată în preajma tipăririi, în Țara Românească. La tipar este trimis textul rezultat din revizuirea pentru a doua oară a traducerii lui Milescu de către cărturarii munteni însărcinați în mod special cu tipărirea Bibliei. Relatăriile asupra acestor persoane sunt destul de vagi uneori², alteori surprinzătoare de exacte. Ele sunt vagi în prefețele principale, semnate de domn și de patriarhul Ierusalimului, și mult mai exacte în precizările finale, oarecum mai tehnice, mai apropriate de ceea ce se așteaptă astăzi de la informațiile precise care explică metodă de lucru și comunică punctul de vedere al editorului. Prefața semnată de Șerban Cantacuzino, un fel de autostăvire (chiar dacă n-o scrie el) cucerinică, și cea semnată de Dositheu, patriarhul Ierusalimului, un elogiu adus domnului pentru a-i cîştiga bunăvoiețea și pentru alte însăptuiri în folosul bisericiei, sunt opere de oratorie religioasă și politică mai mult decât necesare auxiliare tehnice ale unei ediții. Printre rînduri, descooperim însă și cîteva elemente care ne interesează din punctul de vedere pe care îl urmărim aici: alcătuirea ediției.

Folosind cu abilitate parabola talanților, voievodul își face un autoportret de înțelept cucernic, însășindu-se ca sluga credincioasă care și-a „negușătorit” bine darul primit: „Nu vom putea într-alt chip să ne deșteptăm sufletele den somnul cel greu al trupului acestui deșărt, care păna la cea de apoi să strică, fără decit cu cea folositore aducere aminte de porunca lui Hristos, la care ne îndeamnă cu credință să negușătorim talantul ce ni s-au dat”³. Vorbele înțelepte, cu un apel susținut la *Pilda lui Solomon*, sunt dirijate spre justificarea autorității domnești, pusă în serviciul supușilor nu împotriva lor: „Căci cu aceasta ne aducem aminte că darul ce l-am luat nu l-am luat numai pentru noi, ce și pentru alții”⁴. Toate acestea, la care se adaugă și argumente din „filosofii eliniilor” („avuția cea închisă nu iaste avuție”), conduc la încheierea că „talantul” cu care a fost dăruit domnul a rodit desăvîrșit în „tălmăcirea aceștii Sfinte Scripturi”. Stilul de predică al acestei prefețe l-ar indica mai degrabă pe un cleric

¹ Nicolae Iorga observă în *Istoria literaturii românești*, I, 1925: „De această se vorbește fără a-i deosebi prin nume: ei sunt numai „alii care s-au întimplat... și ai noștri oameni ai locului, nu numai pedepsiți întru o noastră limbă, ce și de limbă ellinăescă avind similaritate ca să o tălmăcească”, sau „acei ce s-au întimplat dascali” (p. 394).

² *Editia noastră*, p. 137.

³ Ibid., p. 139.

decit pe domn ca autor. În fraza liminară, domnul îl menționează mai întii pe „preasfințitul mitropolit chir Theodosie”, cu tot clerul, episcopi, egumeni preoți, după care se adresază „blagorodnicilor boiari și tuturor celor laiți pravoslăviciilor creștini”. Poate că autorul prefeței este chiar Teodosie Veștemeanul, mitropolitul Tării Românești de atunci, controversat ca personalitate literară¹, sau vreun cleric învățat din anturajul său, o dovedă în plus că biserică nu se putea ţine departe de un eveniment atât de important în viața ei, că tipărirea *Bibliei* pe înțelesul creștinilor. Biserica este ceea dintii interesată, cum se argumentează și în această prefajă, să răspindească „la toți dumnezăiescuvînt știind bine că Dumnezău au poruncit sfinților săi uenici și apostoli să propoveduiască pre făcătoriul de viață, cuvîntul său la toată zidirea, că să nu rămîne cineva neluminat de strălucirea darului său, care vedem până în zioa de astăzi că n-au rămas nici un neam, nici o limbă (macar și varvară și carii la cele de apoi hotără ale lumii depărtați) ca să nu citească întră a lor limbă dumnezăiasca Scriptură². Acestea sunt mai degrabă argumentele conducătorului bisericii de atunci din Tara Românească decit ale capului puterii civile, care semnează prefajă. Interesul lui Teodosie pentru traducerea în românește a *Vechiului Testament* este de altfel veche, dovedită de implicarea lui în elaborarea ms. 45, în care se păstrează traducerea, revizuită, a spătarului Milesescu.

De un interes deosebit pentru cunoașterea modului în care s-a tălmăcit și s-a editat *Biblia* în limba română, în secolul al XVII-lea sunt cîteva mențiuni, destul de vagi și de reticente, cu un caracter aparte, din cuvîntul domnului. Acestea s-ar putea să fi fost introduse, sau măcar inspirate, de editor. Scrisă într-un stil neutru, aceste rînduri, pe care le cităm în întregime, au un caracter strict tehnic și se deosebesc de restul acestei prefețe, redactate, după cum am văzut, cu intenții encomiastice, în stil de predică religioasă: „Și aceasta am făcut la tălmăcirea aceștii Sfinte Scripturi, făcînd multă nevoie și destulă cheltuială, despre o parte puind dascali știuți foarte den limba elinească, pe preințeletul cel dentru dascali ales și arhiereu Ghermano

Nisis, și, după petrécerea lui, pre alții care s-au întîmplat, și despre altă parte ai noștri oameni ai locului, nu numai pedepsiți întră a noastră limbă, ce și de limba elinească avînd știință, ca să o tălmăcească¹, carii luînd lumină și dentr-alte izvoade vechi și alăturîndu-le cu cel elinesc al celor 70 de dascali, cu vrârea lui Dumnezău o au săvîrșit precum să vîde. Si măcar că la unele cuvînte să fie fost foarte cu nevoie tălmăcitorilor pentru strîmtarea limbii românești, iară încăș avînd pildă pre tălmăcitorii latinilor și slovenilor, precum aceia așa și ai noștri le-au lăsat precum să citească elinească². Cîtită cu atenție, această însemnare, aparent fugără, ne dezvăluie, nu atît prin ceea ce comunică ci mai ales prin ceea ce sănuiește, că, de fapt, nu este vorba de o tălmăcire care se efectuează acum, în faza premergătoare tipăririi, într-un timp atît de scurt, ci de una existentă deja, care trebuia doar revăzută, prin „alăturarea” unor „izvoade vechi” „cu cel elinesc al celor 70 de dascali”. Dascali care fac această nouă confruntare a vechilor izvoade (știm din prefețele manuscriselor 45 și 4 389 că printre acestea figura și traducerea lui Milesescu) stabilesc acum textul definitiv al *Bibliei*, așa cum a apărut în 1688, după cum rezultă și din cuvîntele prefeței: „o au săvîrșit precum să vîde“.

Dintre numele înfăptuitorilor acestei monumentale opere, domnul nu reține în prefajă decit unul, acela al lui Ghermano Nyssis, episcop și elenist învățat, care avea, fapt oarecum semnificativ, legături destul de strîns cu Teodosie Veștemeanul. Rolul acestui prelat grec nu putea, cum s-a constatat, să-l depășească pe acela al unui consultant³ mai învățat („ales”), în unele privințe, în materie de exegeză teologică în primul rînd. Laudele pe care i le aduce domnul, nominalizându-l, împing într-un con de umbră meritele „oamenilor locului”, acei harnici și pricepuți dascali care întreprind compararea izvoadelor și definitivăză textul care se trimit la tipar, logofetii Șerban și Radu Greceanu. În primul rînd, fără să mai vorbim de munca în tipografie a lui Mitrofan, fostul episcop de Huși. Dintre consulanții prezumti nu este menționat nici stolnicul Constantin Cantacuzino, se pare în relații nu prea bune cu domnul în această perioadă. Alături de numele lui Șerban Cantacuzino, cu greu mai sunt îngăduite și altele în această ierarhizare oficială a meritelor: Ghermano de Nyssis, director al Academiei grecești din Constantinopol și al celei similare din București, și Teodosie, mitropolitul tării, căruia de altfel nu i se subliniază nici un merit în realizarea acestei opere. *Biblia românească* devine astfel înfăptuirea unui singur om, domnul tării, fapt reflectat cel mai bine în cea de a doua prefajă, extrem de elogioasă la adresa lui Șerban Cantacuzino, sămnătă de Dositheu, patriarhul Ierusalimului⁴.

Ioan Șerban Cantacuzino Basarab voievod, cum semnează cu conștiință nobleței și vechimii de nume care legitimează pretenții domnesti, dar și imperiale, este înfățișat în prefajă patriarhului Dositheu al Ierusalimului ca un creștin și un domn desăvîrșit. Întreaga

¹ Nicolae Iorga îl privește cu îngăduință și simpatie, dar foarte de sus, pe mitropolit, contestîndu-i plină și prefețele pe care le semnează: „Prefațele se fac de cele mai multe ori în numele acestui prelat, ar fi o greșală să i se atribuie vreun rol literar, — bunul bătrîn fiind înainte de toate un om cucernic, și un credincios al domnilor din neam cantacuzinesc, pe lîngă cari a stat” (*Istoria literaturii românești*, București, 1925, p. 393). Mai apăsă asupra mitropolitului Teodosie și bănuiala de conservatorism, de unde rezultă nelincrederea sa în forțele regeneratoare ale limbii române literare și, în consecință, timiditatea care îl se reproșat în fața nouului, mărturisită cu naivitate în prefajă la *Liturghia* din 1680: „Iară *Liturghia* toată a o prepune pre limba noastră și a o muta, nice am vrut, nice am cucerit” (BRV, I, p. 234). Sint arătate și cauzele: „pentru scurtă limba noastră”, „pentru lipsa dascăllor”, „pentru nelîngereană năroaderă”, care n-au acces la „tainele ce sănt”, și, mai ales, „pentru neobiciaul besericii noastre ce până astăzi n-au șinut” (ibid.). Acest „program” cultural negativ l-a dezavantajat pe mitropolit în ochii posterității. N. Iorga crede că chiar în această prefajă din 1680 se amestecă, într-un pasaj, pana lui Dositel al Ierusalimului (op. cit., p. 394). În altă parte, aceea a lui Constantin Cantacuzino (op. cit., p. 395—396). Poate că i se face însă o nedereptate mitropolitului ca editor, necîndîndu-se cu încrederea cuvenită, din motivele arătate, o frază ca aceasta din prefajă la *Liturghie*: „ghidesc și alte cărți a mai da la lumină, că voi putea îar zic pentru folosul și adaosul Lipsitului neamului nostru” (ibid.). Ce traduceri în limba română intră în acest proiect al „conservatorului” mitropolit? Cam tot ce s-a tipărit, numai spre cinstea lui Șerban Cantacuzino, în timpul domniei sale bogate în cărți, plină la *Biblia* din 1688, care nu-i reține numele printre cei ce colaborează la elaborarea ei, niciodată la realizare editorială, decit în formula oficială obligatorie din prefajă domnului: „s-au dat în tipografie de s-au tipărit în slința Mitropoliei din București, fiind arhierul și păstorul creștinescui acestui norod preasfințitul părintele nostru Theodosie mitropolitul” (ed. noastră, p. 139).

² Ed. noastră, p. 139.

³ Ed. noastră, p. 139.

⁴ Al. Pîru, op. cit., p. 231—232.

⁵ Această prefajă, cum ar dovedi-o și caracterul ei encomiastic și de familie, a fost atribuită în parte, ca rezultat al unei „colaborări”, stolnicului Constantin Cantacuzino. (Vezi N. Iorga, *Histoire des Roumains*, vol. VI, București, 1940, p. 451—452).

construcție retorică a textului este pusă sub un scurt citat din Apocalips : „Eu sunt cel de la venire și cel de apoi“. Cuvintele acestea capătă funcția unui motto potrivit pentru argumentarea, în stil encomiastic, a desăvîrșirii care-l apropie pe cel ales, prin neam, vrednicie și prin faptele sale, de divinitate. „Blagorodnia“ lui Șerban vodă, sprijină împărătească de la Bizanț, și basarabească, de la întemeierea Țării Românești, aceasta din urmă îndoelnică de altfel, este „fără de asemănare“, aşa cum fără de asemănare și sunt și faptele sale, între care cea mai de seamă este tipărirea *Biblei* în limba română : „Iară acum Sfânta Scriptură, prin nevoiță măriei tale, să cetește și cunoșcă să facă și la mari și la mici“¹. Aceasta îl așează pe voievodul muntean mai presus de „Constantin împărat“, de „Ulfila, episcopul gothilor“ și de „Ptolomeu, împăratul Egiptului“². Dîncolo de trecătoarele interese și țeluri, politice, de curte și de familie, care fac din Șerban Cantacuzino, ne încredințează prefața lui Dositheu, o figură ilustră a epocii sale, se așează înfăptuirea sa într-adevăr de laudă : „eu cît mai vîrstos vîrdnic de mii de laude ești măria ta, care la un norod întreg dai cuvîntul lui Dumneazu ca oarece lumină fiind până acum supt acoperemint și o pui în sfîșnic ca să lumină celor den casă ai besericii noroade : rumânilor, moldovînilor și ungrovlahilor“³. Inițiativa tipăririi *Biblei* de la 1688, ceea ce înseamnă de fapt, ca și în cazul *Biblei* grecești, acoperirea cheltuielilor necesare, face nemuritor numele lui Șerban Cantacuzino. Cît privește tălmăcirea ei în limba română, aceasta are o istorie mai lungă, aşa după cum am văzut, și meritele care decurg din înfăptuirea acestuia mare act de cultură nu trebuie confundate cu altele, care în doar de realizarea lui materială. Afirmația din prefața lui Dositheu : „că Vecheea Scriptură tălmăcindu-o pre limba românească aîvea a să cili o ai făcut“⁴, care transmite chiar și meritele de traducător lui Șerban Cantacuzino, trebuie înțeleasă numai aşa. Traducerea îi aparține lui Milesiu (*Vechiul Testament*) și acclora care l-au continuat, revizorilor din prima și din a doua etapă, ascetora din urmă revenindu-le și meritul de a fi adăugat, într-un text unitar, *Noul Testament*, aspect deosebit de important, pentru că în felul acesta se realizează pentru prima dată traducerea integrală a *Biblei* în limba română.

Cea de a doua revizie a textului lui Milesiu, executată de cărturarii munteni, acei „ai noștri oameni ai locului“ despre care vorbește domnul în prefața sa, punc de fapt din nou în discuție chestiunea rolului fraților Greceanu, Șerban și Radu, în traducerea *Biblei de la București*. Se știe că multă vreme ei au fost considerați ca autori ai acestei monumentale traduceri din secolul al XVII-lea. Mărturia lui Anton Maria Del Chiaro, secretarul lui Constantin Brîncoveanu, citată și comentată mai în toate istoriile literare românești care s-au preocupat de această traducere, părea greu, dacă nu imposibil, de contestat, cu toate că Hasdeu îl indicase pe Milesiu, încă din secolul al XIX-lea, ca traducător. Părerea, susținută într-o vreme și de Nicolae Iorga⁵, că frații Greceanu sunt traducătorii *Biblei* de la București pătrunde pînă în istoriografia literară modernă⁶. Cel mai de seamă susținător al ei este

¹ Ed. noastră, p. 147.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid., p. 145.

⁵ În 1915, cînd descoperirea ms. 4389 îl determină să-si revizuască părere. (Vezi comunicarea *In legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1687 a lui Nicolae Milesiu*, în *Analele Academiei Române*, s. II, Memoriile secției istorice, XXXVIII, 1915–1916, p. 37–43).

⁶ Ștefan D. Greceanu, C. Solomon, Șt. Ciobanu, Sextil Pușcariu, N. Cartojan, autorii tratatului Academic: *Istoria literaturii române moderne*, I, 1964 și a.

N. Cartojan, care o răspindește foarte mult prin autoritatea, multă vremie necontestată, a celei mai importante lucrări pe care o scrie : *Istoria literaturii române vechi*¹. Dovrezile cele mai de seamă pe care se sprijină această atribuire, citate de Cartojan pe larg², vin din surse aparent sigure. Cea dintîi este mărturia lui Del Chiaro, din importanta sa carte, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* (Veneția, 1713). Secretarul lui Constantin Brîncoveanu, un om deci care cunoștea bine evenimentele, mai noi sau mai vechi, de la curtea domnească, scrie limpede, referindu-se la tipăriturile românești din această epocă : „Într alte lucrări tipărite pînă azi în Valahia sunt și următoarele : Vechiul și Nouî Testament, după versiunea celor 70, tradusă în românește de doi frați boieri români din familia Greceanu – unul din ei fiu tatăl principesei Păuna, care trăiește acum la Venetia – (e principesa Păuna, soția lui Ștefan Cantacuzino, fiul stolnicului, care a urmat pe tron lui Brîncoveanu). Tipărirea acestei opere s-a început sub domnia lui Șerban Cantacuzino, în jurul anului 1688, și s-a terminat după cîțiva ani sub domnia lui Brîncoveanu“³. Informațiile lui Del Chiaro de la sfîrșit sunt nesigure sau voit greșite, pechtru a îngroșa meritele lui Brîncoveanu în editarea acestei opere. De fapt tipărirea *Biblei* era terminată la data înscăunării nouhui domn pe tronul rămas liber prin moartea lui Șerban Cantacuzino. Acest fapt pune sub semnul îndoelnic și veracitatea afirmației cu privire la traducerea întregii *Bibliei* de către frații Greceanu. La cele spuse de Del Chiaro cu privire la autorii acestei traduceri se adaugă și afirmațiile, la fel de categorice, ale lui Ion Filstich din Brașov. N. Cartojan le citează împreună cu informațiile pe care le dă fostul rector al gimnaziului săesc din Brașov despre celealte traduceri ale lui Radu Greceanu, văzind în activitatea mai bogată de traducător din grecește a acestuia un argument în plus în favoarea tezei sale : „Autorul acestei istorii, Radul logofătul din Greci, cu frațele său Șerban, au tradus *Biblia* din grecește în limba română. De ascundea, acest Radu a transpus în limba română, din grecește, *Catechismum Graecae Ecclesiae* (Mărturisirea ortodoxă). De ascundea, o scriere a lui Ioan Hrisostomul, care a fost numită Mărgăritare, despre virtuile și vițile oamenilor. Si încă multe alte opere a tradus“⁴.

Mărturiile lui Del Chiaro și ale lui Filstich concordă cu adaoșul făcut de cei doi frați la sfîrșitul cărții, p. 932, în care aceștia își subliniază meritele de traducători : „Tipăritu-s-au această sfintă carte în oraș în București, însă cu cheltuiala Prea Luminatului, Prea Creștinului și prea Cuviosului Domnului și Stăpinului noastru Ioan Șerban C.B. Voievoda, Biruitorului și Oblăduitorului la toată Ugrovlahia. Iară cu nevoiță și indirectarea color care s-au întimplat Dascali și mai mult deslușindu-se pre limba românească de cel mici și plecați dentru slugile Mării sale Șerban biv. 2, Logofet și epat-iro (și frațele lui) Radul Log.“ Termenul deslușii de aici („a deosebi, a distinge, a clarifica, a lămuri, a explica“) este cel puțin echivoce și nu conduce

¹ *Istoria literaturii române vechi*, 3 volume, Editura Fundației Régale pentru Literatură și Artă, București, 1940–1945.

² Nicolae Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, postfață și bibliografie finală de Dan Simionescu, prefată de Dan Zamfirescu, Editura Minerva, București, 1980, p. 392–393.

³ Traducerea, paranteza < > și sublinierile aparțin lui N. Cartojan, op. cit., p. 392.

⁴ Ibid.

⁵ N. Iorga este primul care citește bine această frază a Grecoenilor : „In *Biblia* cea mare îscălesc la sfîrșitul Prefaței frații Șerban și Radu Greceanu, fiu ai lui Tudor Șâtraru : ei zic că ‘au deslușit mai mult pre limba românească’ [...] dar, uitindu-se căineva mai de aproape la înțelesul acestor cuvinte, se va încredea că Grecoenii n-au avut decât să facă ultima corecțură la un manuscris pe care-l pregătiseră alii, mai mulți“ (*Istoria literaturii românești*, I, 1925, p. 394).

obligatoriu la sensul de „a tălmăci”. Noi credem că celor doi logofeti, „plecatele slugi ale măriei sale”, rang care le dă doar dreptul la un loc modest, la sfîrșitul cărții, le revine meritul de „a fi deslușit” textul lui Milesu, aşa cum rezultase acesta din revizia anterioară, la care adaugă textul *Noului Testament*, pe care de asemenea îl „deslușesc pre limbă rumânească”, adică „il clarifică”, „il lămureșc”, comparându-l din nou cu textul grecesc ca și în cazul versiunii revizuite a *Vechiului Testament* tradus de spătar¹. Mult mai „deslușit” se pronunță cei doi traducători în 1691, cind scriu prefața dedicatorie la *Mărgăritare*: „Pentru același dară, ca să poată avea fieștecarele cunoștința celor ce ar fi și ar citi (că a citi neștine și a nu înțelege, în zadar și în deșărtăciune iaste), Maria ta noao micilor și plecatelor slugilor ai poruncit, ca și acesele alese cazanii și sfinte invățături, cărora și Margăritarii le zicu, ale prea fericitului și marelui Sfint și Dascal Zlatoust Ioan, dupre limba grecească într-noastră românească să le întoarcem”².

La urmă de tot, pe fila nepaginată a tipăriturii, apare numele lui Mitrofan, șeful tipografiei Mitropoliei și diortisitorul întregii lucrări: „A tot meșteșugul Tipografiei și îndreptării cuvintelor românești ostenitoru, de Dumnezeu iubitorul Mitrofan, Episcopul de Huși. Si s-au început acest Dumnezeascu lucru în luna lui Noemvrie, anul de la începutul lunii 7196 și s-au săvîrșit în septembrie, anul 7197”. Constantin Brîncoveanu se ridicase pe tronul Țării Românești în 28 octombrie 1688, în locul lui Șerban Cantacuzino, dată diferită de cea consegnată de Radu Greceanu în cronică sa³. Ne reține atenția, din însemnarea lui Mitrofan, un amănunt. Scuzindu-se, după obicei, pentru eventualele greșeli care s-au putut strecura (și ele sunt numeroase, din cauza grabei cu care s-a lucrat în tipografie) din „slabă fire, carea nu lasă nici pre un om a rămînea sără greșală”, Mitrofan precizează: „că pre cît am putut cu nevoie înțelegere am lucrat, și pre cum am aflat în izvod așa am dat și în tipariu”. Care era acest izvod și cum se înfățișa el? Era izvodul lui Milesu, aşa cum îl păstrează ms. 45, pus la dispoziția „comisiiei” de revizori de mitropolitul Teodosie, un text îndreptat de frații Greceanu, care aveau sarcina de a se ocupa de „deslușirea” lui? Au rescris frații Greceanu, îmbunătățindu-l, întregul text al *Bibilei*, *Vechiul Testament* revizuit mai înainte al lui Milesu și *Noul Testament*, aşa cum rezultase din prefacerile succesive ale traducerii de la Bălgad, din 1648, în tipăriturile muntele din epoca lui Șerban Cantacuzino (*Liturgia, Evangelia, Apostolul*), alcătuite și adaptate nevoilor de cult de către „dascali, locului”?

Cine citește comparativ prefetele la cărțile menționate este surprins de o repetiție. În cărți și la date diferite, chiar și sub semnături diferite, întîlnim aceeași informație, foarte apropiată ca formulare, în ceea ce are ea esențial. În prefața la *Apostolul* tipărit în 1683,

semnată de Șerban Cantacuzino, dar scrisă probabil de aceeași persoană care a redactat și prefața semnată de domn în *Biblia de la București*, prefață cu atât mai importantă cu cît se referă și la *Evanghelia* tipărită cu un an mai înainte, ni se comunică, destul de vag, cîteva date referitoare la „tilcutorii” acestor cărți, care sunt, fără îndoială, și autorii traducerii *Noului Testament* din textul tipărit în 1688: „Derept acela poruncit-am a știutilor și invățătilor carii s-au întimplat dascali, de au tălcuit sfânta scriptură cea noao, spre bună înțelegirea limbii noastre, și o au aşzat după orânduiala și urmarea grecесului typic. Si întăi s-au tălcuit evangheliile, care sunt în rănduiala legilor, precum s-au zis mai sus. Si acum iarăși și céléalte doeo pări, adeca cea istoricească și filosofească, care sunt acăstea saptele Apostolilor”⁴. Reamintim și formularea din *Biblia de la 1688*, sub semnătura aceluiași Șerban Cantacuzino: „Si aceasta am făcut la tălmăcirea aceștii Sfinte Scripturi, făcind multă nevoie și destulă cheltuială, despre o parte puind dascali știutii foarte den limba elinească, pe prea înțeleptul cel dentru dascali ales și arhierul Ghermano Nisis, și, după petrecerea lui, pre alții care sunt înțimplat, și despre altă parte ai noștri oameni ai locului, nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limba elinească avînd știință ca să o tălmăcească”⁵. Formularea care ne interesează cel mai mult din cele două citate apare în *Biblia de la 1688* și sub semnătura fraților Greceanu, după ce sunt subliniate mai întîi meritele voievodului: „Iară cu nevoie și îndreptarea celor ce sunt înțimplat Dascali”⁶, după care se precisează propria lor contribuție care constă, cum am văzut, în „deslușirea pre limba românească” a textului. Acești „dascali care sunt înțimplat”, invățăți „foarte den limba elinească”, sunt oare numai consultanții mai mult sau mai puțin înțimplători: Dosithei al Ierusalimului, Ghermano de Nyssis și alii, neidentificați? Credem că la această întrebare trebuie să răspundem afirmativ. Alături de aceștia existau (prin opozitie, prima formulare ne-o sugerează pe a doua) și o serie de consultanți permanenți, cu un rol umbrat, poate, dar mai important. Printre consultanții permanenți la realizarea unor astfel de opere de interes cultural și bisericesc se numărau invățătul stolnic Constantin Cantacuzino și mitropolitul țării, Teodosie Veștemeanul. Această consultație, care nu era numai filologică, dar și de exegeză teologică, era solicitată numai în cazul unor dificultăți pe care nu le puteau soluționa, sau nu-și luau răspunderea să facă, cei înșarcinați cu stabilirea versiunii în limba română. Pentru *Biblia de la București* se mărturisesc și în această situație frații Greceanu. Ei sunt aceia care au fixat ultima formă a *Bibilei* din 1688, după ce sunt consultat, pentru chestiunile care le depășeau cunoștințele, teologice mai ales, cu alții dascali „care sunt înțimplat”, ar trebui să înțelegem, fără caracter permanent. Această revizie a textului integral, pe baza celui grecesc, cu intervenții care au necesitat rescrierea lui, de către revizorii înșși sau de către copiștii înșarcinați în mod special să facă această operație, pentru a ușura munca zefarilor, le creează fraților Greceanu constiunta de traducători ai *Bibilei* din 1688, cum au și fost într-o oarecare măsură, prin modificările pe care le propun, chiar dacă acestea nu modifică în adîncime textele românești folosite în alcătuirea noii versiuni. Din această ultimă revizie, operație cu totul nouă, pentru că se execută pe toată întinderea textului *Bibilei* (*Vechiul Testament și Noul Testament*), de către frații Greceanu, cei mai importanți dascali recrutați din „ai noștri oameni ai locului”, care

¹ Interpretarea noastră nu are cîtuși de puțin scopul de a scădea meritele Grecoenilor, chiar dacă nu le recunoaștem calitatea de traducători ai *Bibilei* românești din secolul al XVII-lea. Acești cărțuri își asumă o sarcină extrem de dificilă: aceea de a clarifica („deslușii”) și unifica un text altă de înțins și de divers ca proveniență. Șerban și Radu Greceanu nu sunt, și după părere noastră, simpli tehnoredactori sau, cu atât mai puțin, corectori, cum constată și Antonie Plămădeală. (Vezi studiul *Biblia de la București. Cine a făcut traducerea?* în „Biserica ortodoxă română”, XCVI, nr. 9–10, 1978, p. 1 004–1 018).

² *Mărgăritare, adecă cuvinte de multe feluri a celui întru sfinti, părințelui nostru Ioan, arhiepiscopul Tarigradului, a lui Zlatoust*, București, 1691, f. 3 r-v, prefață către domn.

³ *Incepătura istoriei vieții luminatului și preacresleinului domnului Țării Rumânești, Io Costandin Brîncoveanu Basarab-Voievod, dă cînd Dumnezeu cî domnia l-a încoronat, pentru vremile și întimplările ce în pămîntul acesta în zilele măril-sale s-au întimplat*. Ed. cit., p. 13: „octombrie 29 zile”.

⁴ BVR, I, p. 261.

⁵ Ed. noastră, p. 139.

⁶ BVR, , p. 291.

se consultă mereu cu „dascălii ce s-au întâmplat”, a rezultat „izvodul” pe care îl primește Mitrofan în tipografie, preținând că l-a tipărit, afirmație foarte importantă, după cum vom vedea, fără nici o modificare („precum am aflat în izvod aşa am dat și în tipăriu”). Radu și Șerban Greceanu asigură, „deslușindu-se pre limba românească”, unitatea întregului text provenit din mai multe surse: traducerea revizuită a *Vechiului Testament* de Milescu și *Noul Testament* tipărit de Simion Ștefan în 1648, la care se adaugă ccl puțin *Evanghelia* (1682) și *Apostolul* (1683), recentele tipărituri ale Mitropoliei din București.

Aportul Grecenilor, sfătuți de „dascălii ce s-au întâmplat”, rezultă cu claritate din compararea textului

Ms. 45

Bilția, Cap 2

1. Si să găti ceriul și pămîntul și toată podoaba lor.
2. Si săvîrși Dumnedzău în-a seasea dîi faptele lui carele au făcut; și răpoosă în dzua a șaptea de toate faptele lui ce au făcut.
3. Si blagoslovi Dumnedzău dzua a șaptea și o sfînți pre însă pentru că întru însa răpoosă de toate faptele lui carele au început Dumnedzău a face.
4. Aceasta-i cartea facerii ceriului și a pămîntului, cind s-au făcut.
5. [4]. Întru care dîi au făcut Domnul Dumnedzău ceriul și pămîntul, și tot vîrdele cîmpului mainile decit a răsări pre pămîntu și toată iarbă cîmpului mainile de a să face pentru că n-au ploat Dumnedzău *asupra* pămîntului și om nu era a lucra pre *însul*.

Ms. 45

Bilția, Cap 12

1. Si dzisă Domnul lui Avram: „Ieșî den pămîntul tău, și den ruda ta și den casa tătine-tău și ia-mblă la pămîntu carele-ți voi arăta ție.
2. Si te voi face pre tine întru limbi mare, și te voi blagoslovi și-ți voi mări numele și vei fi blagoslovit.
3. Si voi blagoslovi pre ceia ci te blagoslovăscu, și pre ceia ci te blaslămă voi blăstăma; și să vor blagoslovi întru tine toate neamurile pămîntului.
4. Si să duse Avram după cum i-au grătit lui Dom-nul; și să duse cu *însul* Lot. Si era Avram de 70 ani cind au ieșit de la Harran.
5. Si luă Avram pre Sără, fămălia lui, și pe Lot, sfiorul fratelui lui, și toate uneltele lor cîte au agonisit și tot sufletul cît au agonisit în Harran și au ieșit ca să mărgă la pămîntul Hanaan.

Ms. 45

Bilția, Cap 22

1. Si fu după cuvintele acêtea, Dumnedzău îspitiia pre Avraam și-i dzise lui: „Avraam, Avraam!” Si dzise: „Iată eu!”
2. Si-i dzise: „Ia-l pre fiuul tău cel iubit, pre cel ce ai iubit, pre Isaac, și pas la pămîntul cel înnalțu și-l fă pre *însul* acolă jîrtvă, pre unul dentru munți carele și voi dzice ție“.
3. Si, sculindu-să Avraam dimineața, își înșelă mă-gariul său și luă cu *însul* doă slugi și pe Isaac, sfiorul și tăind lémne pentru jîrtvă, sculindu-să, mérse și veni la locul unde-i dzise lui Dumnedzău a treia dîi.
4. Si căutindu Avraam cu ochii, *au vădzu* locul de departe.
5. Si dzise Avraam slugelor sale: „Sădeți acii cu măgariul, iară eu și copilașul vom mîerge până acii și, închinindu-ne, ne vom întoarce la voi“.

Biblici de la București cu textul lui Milescu din ms. 45¹, pentru *Vechiul Testament*, și a *Noului Testament* cu versiunea de la Bălgad (1648) și din *Evanghelic* și *Apostolul* (1683)². Diferențele pot fi puse în seama revizorilor:

¹ O comparație foarte concidențială în acest sens a făcut Virgil Căndea (*op. cit.*, p. 141–143), care alătură, prin sondaj, fragmente din mai multe cărți și capitole ale *Vechiului Testament* cu fragmentele similare din *Biblia de la 1688*.

² Limitată comparația, deocamdată, cum se va vedea, numai la *Evanghelia* lui Mareu, cînd texte paralele din *Noul Testament* de la Bălgad, *Evanghelia* din 1682 și *Biblia de la București*.

Biblia 1688

Facerea, Cap 2

1. Si să sîvîrșiră ceriul și pămîntul și toată podoaba lor.
2. Si săvîrși Dumnezău a șasea zi faptele lui care le-ău făcut; să odihni Dumnezău a șaptea zi de toate faptele lui care au făcut.
3. Si bloagoslovi Dumnezău zioa a șaptea și o sfînți pre ea pentru că într-însa încelă de toate faptele lui care începu Dumnezău a face.
4. Aceasta e cartea facerii ceriului și a pămîntului, cind s-au făcut.
5. [4]. în care zi au făcut Domnul Dumnezău ceriul și pămîntul, [5]. și toată verdeala cîmpului mai înainte decit a răsări pre pămînt și toată iarbă cîmpului mai înainte de a să face pentru că n-au ploat Dumnezău pre pămînt și om nu era a lucra pre *dinsul*.

Biblia 1688

Facerea, Cap 12

1. Si zise Domnul lui Avrám: „Ieșî den pămîntul tău, și den ruda ta și den casa tătine-tău, și să mergi la pămîntul carele-ți voiu arăta ție.
2. Si te uciu face pre tine întru limbi mare, și te voi blagoslovi, și-ți voi mări numele și vei fi blagoslovit.
3. Si voi blagoslovi pre ceia ce te vor blagoslovi, și pre ceia ce te vor blestema și voi blestema; și să vor blagoslovi întru tine toate neamurile pămîntului.
4. Si să duse Avrám după cum i-au grătit lui Dumnedzău; și să ducea cu *dinsul* Lot. Si era Avrám de ani 75 cind au ieșit de la Harán.
5. Si luă Avrám pre Sără, fămălia lui, și pre Lot, sfiorul fratelui lui, și toate uneltele lui cîte au agonisit și tot sufletul care au agonisit den Harán și au ieșit ca să meargă la pămîntul Hanaan.

Biblia 1688

Facerea, Cap 22

1. Si fu după cuvintele acêtea, Dumnezeu îspitiia pre Avraám și zise lui: „Avraáme, Avraáme!” Si zise: „Iată eu!”
2. Si zise: „Ia pre fiuul tău cel iubit, pre Isaác, pre cel ce ai iubit, și pasă la pămîntul cel *nall* și-l fă pre *însul* jîrtvă, pre unul dentru munți carele-ți voiu zice ție“.
3. Si, sculindu-se Avraám dimineața, își înșamără măgariul său și luă cu *însul* doă slugi și pre Isaác, sfiorul și tăind lémne pentru jîrtvă, sculindu-se, mérse și veni la locul unde-i zise lui Dumnezeu a treia zî.
4. Si, căutind Avraám cu ochii, *văzu* locul de deparțe.
5. Si zise Avraam slugilor sale: „Sădeți acii cu măgariul, iară eu și copilașul vom mîerge până acii și, închinindu-ne, ne vom întoarce la voi“.

Ms. 45

Bitia, Cap 32

1. Si Iacob să duse la calea lui și, căutindu, vădu tabără a lui Dumnedzău tăbără; și tîmpinări pre *insul* și *ingerii* lui Dumnedzău.

2. Si dzise Iacob cîndu vădu pre *însi*: „Tabără a lui Dumnedzău [iaste] aceasta”; și numi numele locului acela Tabere.

3. Si trimise Iacob soli înaintea lui, cătră Isav, fratele lui, la pămîntul Sîr, la *locul* Edom.

4. Si porânci lor, dzicindu: „Așea veți dzice domnului meu Isav: «Așa dzice sluga ta, Iacob: cu Lavan am prîșlești și am zăbovit pân-acum.

5. Si mi să făcură boi, și măgari, și oi, și slugi și sluginice, și am trimis să spuiu domnului meu, lui Isav, pentru ca să afle sluga ta har înaintea ta».

Ms. 45

Bitia, Cap 42

1. Si, văzindu Iacob cum iaste vîndzare de gru la *Eghiptu*, dzise fectorilor lui: „Pentru că ce leneviți?

2. Iată că am înțeles cum iaste gru la *Eghiptu*. Pogorîști acoló și cumpărați noă de acoló puțini bucate pentru ca să trăim și să nu murim”.

3. Si să pogorîră frații lui Iosif, 10, să cumpere gru de la *Eghiptu*.

4. Iară pre Veniamin, fratele lui Iosif, nu l-au trimis cu frații lui pentru că dzise cîndai să nu i se *împle* slăbiciune pre cale.

5. Si veniră fectorii lui Israel să cumpere cu ceia ce venia, pentru că era foamete în tot pămîntul Hanaan.

Comparația dintre cele două exte nu scoate în relief diferențe prea mari, dovedind în schimb, în chipul cel mai concludent, filiajă dintre ele. Din punct de vedere fonetic, sunt eliminate doar cîteva particularități care li s-au părut fraților Greceanu, revizorii principali care stabilesc textul primei ediții a *Bibliei* în limba română, că ar contraveni la ceea ce se considera atunci, la București, normă general admisă. Africata *dz*, care apare sistematic în ms. 45, este înlocuită fără excepție cu spiranta *z*, iar africata *ȝ* apare îci și colo, preponderente fiind formele cu *j*. În rest, cîteva fonetisme se succed în așa fel încît o separare a normei muntenesci de cea moldovenească sau ardelenească, după criteriile care se stabilesc în perioada modernă, nu este întotdeauna cu puțință. Revizorii vor serie, înălăturind, în cazuri ca acestea, stratul fonetic moldovenesc din prima fază (Milescu — eventuala revizie moldovenească), fectorul și nu fectorul, *meargă* și nu *margă*, *slăbească*, *iubească* și nu *slăbască*, *iubască* etc., ca în ms. 45, dar vor păstra printre alte particularități, pe care nu le mai reținem¹, numeroase fonetisme nemuntenesci, moldovenești și ardelenești, printre care cele mai socante sint velarizările de tipul *Dumnezău*, scris aproape peste tot în *Biblia* din 1688 numai așa². În morfologie și sintaxă deosebirile dintre cele două teext (ms. 45, B 1688) nu sint, de asemenea, prea mari. Sint de reținut totuși unele inovații morfoloice, cum sint cele stabilite de Vasile Arvinte într-un tablou sinoptic mai amplu, cuprinzînd aici și sapte fonetice,

¹ Vezi exemple numeroase la Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688)*, în comparație cu ms. 45 și cu ms. 4380.

² O discuție amplă asupra diferențelor tipuri de velarizare, în teexte comparație, vezi în studiul citat; 3. *Consonantismul*, p. 56—66.

Biblia 1688

Facerea, Cap 32

1. Si Iacob să duse la calea lui și, căutind, văzu tabără a lui Dumnezău tăbără, și tîmpinări pre *dinsul anghelii* lui Dumnezău.

2. Si zise Iacob cînd văzu pre *dînsii*: „Tabăra lui Dumnezău aceasta”; și numi numele locului acela Tabere.

3. Si trimise Iacob soli înaintea lui, cătră Isaf, fratele lui, la pămîntul Sîr, la *îara* Edom.

4. Si poruncii lor zicind: „Așa veți zice domnului meu Isaf: «Așa zice sluga ta, Iacob: cu Lavân am sălășuit, și am zăbovit până-acum.

5. Si mi se făcură boi, și măgari, și oi, și slugi și sluginice, și am trimis să spuiu domnului meu, lui Isaf, pentru ca să afle sluga ta har înaintea ta».

Biblia 1688

Facerea, Cap. 42

1. Si, văzind Iacob că iaste vînzare de gru la *Eghișpet*, zise fectorilor lui: „Pentru că ce leneviți?

2. Iată, am auzit că iaste gru la *Eghișpet*. Pogorîști acoló și cumpărați noao de acoló puține bucate că să trăim, să nu murim”.

3. Si să pogorîră frații lui Iosif, 10, să cumpere gru de la *Eghișpet*.

4. Iară pre Veniamin, pre fratele lui Iosif, nu l-au trimis cu frații lui, pentru că zise cîndai să nu i să prință slăbiciune pre cale.

5. Si veniră fectorii lui Israel să cumpere cu cei ce venia, pentru că era foamete în pămîntul lui Hanaan.

pe baza comparației cu manuscrisele¹. Ambele versiuni fiind literale, sintaxa este asemănătoare, construcțiile urmînd adeseori topica impusă de textul din care se traduce. Nu credem, deși se observă unele progrese, că superioritatea *Bibliei de la București* este prea mare, din acest punct de vedere, față de ms. 45, în ambele cazuri rămînd, din cauza fidelității excesive de care suferă orice traducere juxtiliniară, multe fraze grecoale, fapt remarcat, pentru textul din 1688, și în prefată *Bibliei* lui Micu din 1795. Modificările produse de revizori în lexic, importante pentru cel care urmărește transformarea limbii române într-o adevărată limbă de cultură, progres la care a contribuit și *Biblia* din 1688, au mai multe cauze: a) termenii considerați învechiiti sau populari se înălătură (*îmbla* înlocuit de *merge*, *răpoosă* înlocuit de *odihni*, *maiñe* înlocuit de *mai înainte*, *prîșlești* înlocuit de *lăcui*, *sâlășlui* etc.); la fel și termenii echivoci (*înșela* „a înșeuă” înlocuit de *înșămăra* „a pune samarul pe măgar”, *loc* înlocuit prin *îară*: *locul* Edom/*îara* Edom); b) preferința pentru cuvintele grecești recente cînd lipseau echivalentele în limba română² dusă, ca în perioadele de împrumuturi excesive ce vor urma, pînă la acceptarea unor cuvinte de prisos: *înger*, termen vechi, din moștenirea latină, este înlocuit de *anghel*.

Pentru a putea vedea cum au lucrat traducătorii *Noului Testament* din *Biblia de la București*, vom face, prin sondaj, o comparație cu *Noul Testament de la Bălgard* (1648) și cu *Evanghelia* tipărită în 1682, sprinindu-ne deocamdată numai pe *Evanghelia* lui Marcu, de care ne-am ocupat îndeaproape:

¹ Inovații în fază inițială, în BB, care au fost acceptate în limba română literară modernă, stud. cit., ed. noastră, p.

² Vezi lista neologismelor grecești cîtate de V. Arvinte, *ibid.*, p. 88—89.

NTB

Marcu, cap. 1

9. Si fu in zilele acelora, veni Isus de in Nazaretul Galiei si sa boteza de la Ioan in Iordan.

10. Si aciis, ieind de in apa, vazu deschise ceriurile si Duhul ca un porumb pogorind spre el:

11. Si glas fu den ceriuri: „Tu esti fiul meu cel iubit intru carele bine voiescu.”

12. Si numai decit scoase pre el Duhul in pustie.

13. Si era acolo in pustie patruzeci de zile si patruzeci de nopti ispitit de Satana. Si era cu fierile, si ingerii slujita lui.

14. Iară după prinsoarea lui Ioan, veni Isus in Galilea propoveduind Evanghelia a impărătiei lui Dumnezeu.

15. Si zicind: „Că să împlu vrămea și s-au apropiat împărăția lui Dumnezeu. Pocăiți-vă și credeți în Evanghelie”.

NTB

Marcu, cap 2

18. Iară ucenicii lui Ioan și a fariseilor să postă. Veniră și ziseră lui: „căci ucenicii lui Ioan și a fariseilor postesc, iară ucenicii tăi nu postesc”.

19. Atuncea zise lor Isus: „Au pot posti fiii nuntei cîndu-i mirele cu ei? Pănă cîndu-i mirele cu ei nu pot¹ postii.

20. Iară vor veni zilele cînd să va lua de la ei mirele și atuncea vor postii în acelă zile.

21. Si nîme nu coase pêteacul nou în veșmântul vechiu; că amintrea va trage pêteacul nou cără sine marginile veșmântului vechiu, și mai mare va fi spărtura.

22. Si nîme nu bagă vinul nou în foii vechi, că amintrea vinul nou va sparge foii vechi și să va vărsa, și foii vor peri. Ce vinul nou în foii noi să bagă.

¹ In text put.

NTB

Marcu, cap 15

43. Veni Iosif de in Arimathéa, svîtnic cinstit, carele și acela aștepta împărăția lui Dumnezeu, îndrăzind întră la Pilat și ceru trupul lui Isus.

44. Iară Pilat să miră unde au murit așa curind și, chemind pre sutașul, întrebă pre el: „au murit-a de mult?”

E 1682

f 41 r

In vrămea acelă, veni Isus din Nazaretul Galileului și să boteză de la Ioan in Iordan.

Si îndatăși, ieind din apa, vazu ceriurile deschise îndîndu-să și pre Duhul pogorindu-să spre dînsul ca un porumb

Si glas fu din ceriu: „Tu esti fiul meu cel iubit intru carele bine am vrut”.

Si îndatăș scoase pre dînsul Duhul in pustie.

Si era acolo in pustie patruzeci de zile, fiind ispitit de Satana. Si era cu fierile, și ingeri slujita lui.

Iară după darealui Ioan, veni Isus in Galilea propoveduind Evanghelia împărătiei lui Dumnezeu.

Si grăind: „Că s-au plinit vrămea și s-au apropiat împărăția lui Dumnezeu. Pocăiți-vă și credeți în Evanghelie”.

E 1682

f 42 r

In vrămea acelă era ucenicii lui Ioan și a fariseilor postindu-să. Si veniră și ziseră lui Isus: „Pentru ce ucenicii lui Ioan și a fariseilor să postesc, iară ucenicii tăi nu să postesc”.

Si zise lor Isus: „Au doară pot fiii nunții să să postească pănă în cîtă vrăme vă fi mirele cu dînsii? Cîtă vrăme iaste mirele cu dînsii nu pot să să postească”.

Iară vor veni zilele cînd să va lua de la dînsii mirele și atuncea să vor postii întru acelă zile.

Si nîme nu va coase pêteacă de pinză nenăbită la haină vîche; iară de nu, va apuca marginea lui cea nouă din cea vîche, și mai mare gaură va fi.

Si nîme nu bagă vin nou în foi vechi, iară de nu, va putrezi vinul cel nou bordușele și să vă vîrsa vinul și bordușele pier. Ce vinul cel nou să cade să să bage în foii cei noi.

E 1682

f. 6 v-r

In vrămea acelă, viind Iosif den Arimathéa, svîtnic cinstit, carele era și el așteptind împărăția lui Dumnezeu, și îndrăzind întră la Pilat și ceru trupul lui Isus.

Iară Pilat să miră unde au murit așa curind și, chemind pre sutașul, întrebă pre el: „au de mult au murit?”

B 1688

Marcu, cap 1

9. Si fu in zilele acelora, veni Isus den Nazaretul Galileii și să boteză de la Ioan in Iordan.

10. Si îndatăș, ieind den apa, vazu deschise ceriurile și Duhul ca un porumb pogorind spre el.

11. Si glas fu den ceriuri: „Tu esti fiul meu cel iubit intru carele bine am vrut”.

12. Si numai decit scoase pre el duhul in pustie.

13. Si era acolo in pustie patruzeci de zile, ispitindu-se de Satana. Si era cu fierile, și ingerii slujita lui.

Iară după ce să prinse Ioan, veni Isus in Galilea propoveduind Evanghelia împărătiei lui Dumnezeu.

15. Si zicind: „Că să împlu vrămea și s-au apropiat împărăția lui Dumnezeu. Pocăiți-vă și credeți în Evanghelie.”

B 1688

Marcu, cap 2

18. Si era ucenicii lui Ioan și ai fariseilor postind. Si veniră și ziseră lui: „Căci ucenicii lui Ioan și ai fariseilor postesc, iară ucenicii tăi nu postesc”.

19. Si zise lor Isus: „Au pot posti fiii nunții cînd iaste ginerele cu ei? Pănă cînd e ginerele cu ei, nu pot postii.

20. Iară vor veni zilele cînd să va lua de la ei ginerele și atuncea vor postii întru acelă zile.

21. Si nîmeni nu coase pêteacul nou în veșmântul vechiu; iară de nu, rădîcă plinirea lui cel nou celui vechiu, și mai mare va fi spărtura.

22. Si nîmeni nu bagă vin nou în foii vechi, iară de nu, sparge vinul nou foii și vinul să varsă și foii pier. Ce vinul nou în foii noi să cade să să bage în foii cei noi.

B 1688

Marcu, cap 15

43. Veni Iosif den Arimathéa, cu bun chip sfîtnic, carele și acela era așteptind împărăția lui Dumnezeu, îndrăzind întră la Pilat și ceru trupul lui Isus.

44. Iară Pilat să miră de au murit așa curind și, chemind pre sutașul, întrebă pre el de au murit demult.

45. Si înțelegind de la sutașul, dăruini trupul lui Iosif.

46. Iară el cumpără giogiu și, luând pre el, înfăsură cu giogiu și-l puse pre el în mormint; care era scobit în piatră, și răsturnă o piatră spre ușa mormintului.

47. Iară Maria Magdalina și Maria mama lui Iosie socotia unde-l vor pune.

NTB

Marcu, cap 16

1. Si trecind simbăta, Maria Magdalina și Maria, mama lui Iacop, și Salomie cumpăraseră aromat ca să meargă să ungă pre el.

2. Si foarte de demineață, în *zuoa dentăiu* și *săptămînii*, veniră la mormint, în *răsăritul soarelui*.

Si grăjia una cătră alta: „Cine va prăvăli noao piatra de pre ușa mormintului?”

4. Si căulară și văzură că era piatra răsturnată; că era mare foarte.

5. Si intrind în mormint, văzură pre un voipic tiner șezind de-a dereapta, îmbrăcat în veșmint alb, și să spămîntară. Iară el zise lor: „Nu vă spămîntareți. Pre Isus căutați, Nazareanul cel răstignit? Sculatu-sau! Nu iaste acicea. Iaca locul unde l-au pus pre el.

7. Ce mérgeți, spuneți ucenicilor lui, și lui Petru, că va mérge mai multe de voi în Galilea. Acolă veți vedea pre el, cum au zis voao“.

8. Atuncea, eșind de grabă, fugiră de la mormint că era cuprinse de tremur și de mirare și nemică nemurui nu zicea că să temea.

Si înțelegind de la sutașul, dăruini trupul lui Iosif.

Si cumpărind giogiu și, luondu-l, il înfăsură cu giogiu și-l puse în mormint, care era săpat în piatră, și răsturnă o piatră pre ușa mormintului.

Iară Mariia Magdalina și Mariia lui Iosie priviia unde-l vor pune.

E 1682

f. 6 r

Si trecind simbăta, Mariia Magdalina și Mariia a lui Iacov și Salomia cumpără aromate ca să meargă să ungă pre el.

Si foarte de demineață, întru una de simbele, veniră la mormint, fiind răsărit soarele.

Si zicea între sine: „Cine va răsturna noao piatra de pre ușa mormintului?“ Si căulind, văzură piatra răsturnată; că era mare foarte.

Si intrind în mormint, văzură pre un tînăr șezind de-a direapta, îmbrăcat în veșmint alb, și să spămîntară. Iară el zise lor: „Nu vă spămîntareți. Pre Isus Nazareanul căutați, cel răstignit? S-au sculat! Nu iaste aici. Iată și locul unde l-au pus pre el.

Ce mérgeți de spuneți ucenicilor lui, și lui Petru, că va mérge mai multe de voi în Galilea. Acolă veți vedea pre el, cum au zis voao“.

Si ieșind de grabă, fugiră de la mormint că cuprinsese pre iale cutremur și frică și nimica nimunui nu ziseră că să temea.

45. Si înțelegind de la sutașul, dăruini trupul lui Iosif.

46. Iară el, cumpărind giogiu și, luând pre el, înfăsură-l cu giogiu și-l puse pre el în mormint, care era scobit în piatră, și răsturnă o piatră pre ușa mormintului.

47. Iară Maria Magdalina și Mariia lui Iosie priviia unde el să pune.

B 1688

Marcu, cap 16

1. Si făcindu-se simbăta, Mariia Magdalina și Mariia, mama lui Iacov, și Salomia au cumpărăt unsori ca să meargă să ungă pre el.

2. Si foarte de demineață, întru una de simbelor, veniră la mormint, răsărit soarele.

3. Si grăjia una cătră alta: „Cine va răsturna noao piatra de pre ușa mormintului?“

4. Si căulind, văzură că era piatra răsturnată; că era mare foarte.

5. Si intrind în mormint, văzură pre un tînăr șezind de-a direapta, îmbrăcat în veșmint alb, și să spămîntară. Iară el zise lor: „Nu vă spămîntareți. Pre Isus căutați, Nazareanul cel răstignit? Sculatu-sau! Nu iaste acicea. Iată locul unde l-au pus pre el.

6. Iară el zise lor: „Nu vă spămîntareți. Pre Isus căutați, Nazareanul cel răstignit? Sculatu-sau! Nu iaste acicea. Iată locul unde l-au pus pre el.

7. Ce mérgeți, spuneți ucenicilor lui și lui Petru, că va mérge mai multe de voi în Galilea. Acolă veți vedea pre el, cum au zis voao“.

8. Si ieșind, fugiră de la mormint că era cuprinse de tremur și de mirare și nemică nimunui nu ziseră, că să temea.

După cum se vede, diferențele nu sunt, nici în acest caz, prea mari între textele comparate, care își mărturisesc, întocmai ca cele de care ne-am ocupat mai înainte, o evidentă legătură între ele. *Noul Testament de la Bălgard* și partea similară din *Biblia de la București* nu sunt două tradițieri cu totul deosebite, cum am putea crede dacă ne-am orientat după prefetele celei din urmă, ci reluarea modificată, uneori mai profund, alteleori mai puțin, a tălmăcirii din 1648 în corpul textului integral al *Bibilei* tipărite de *Serban Cantacuzino* din 1688. Ca grad de fidelitate, textul *Evangheliei* din 1682 se situează între *Noul Testament de la Bălgard* și *Biblia* lui *Serban*, având, pe alocuri, o tendință de desprindere de modelul originar, care ar putea să aibă mai multe cauze: a) nu s-au ocupat de revizie aceiași dascăli, ceea ce elimină posibilitatea asemănării integrale cu textul tipărit în 1688; b) se folosesc mai multe surse în alcătuirea *Evangheliei*; c) carte de cult, *Evanghelia* supoarta un control și prin tipăriturile similare anterioare, în limba slavonă. Unele sugestii, dar e greu de făcut

vreo precizare mai exactă, puteau ajunge din textul tipărit în 1682 în paginile *Noului Testament* din *Biblia bucreșteană*. Legătura cea mai puternică dintre aceste texte se stabilește însă prin sursa comună care este *Noul Testament de la Bălgard*. Tendința generală este aceea a evitării unor cuvinte, forme gramaticale și expresii arhaice sau populare, de la textul din 1648 la acela din 1688. Acest proces de modernizare, mai evident în unele versete ale *Evangheliei*, nu se manifestă în toate cazuile, cum o dovedesc aceste exemple comune în toate cele trei surse comparate: si să boleză de la Ioan (1, 9); ceriurile (1, 10); întru carele (1, 11); și glas fu (1, 11) nu vă spămîntareți (16,6) etc. Interesul de îmbunătățire a textului, în sensul arătat, se menține constant, chiar dacă soluțiile propuse în 1682 și 1688 nu concordă în întregime: aciș (NTB, 1, 10), îndatăși (E, f. 41 r) îndată (B 1688); după prinsoarea lui Ioan (NTB, 1, 14), după darea lui Ioan (E, f. 41 r), după ce să prisise Ioan (B 1688); să poștiiia (NTB, 2, 18), postindu-să (E, f. 42 r), era postind (B

1688); *cindu-i* (NTB, 2, 19), *cînd vrîme va fi* (E, f. 42 r), *cind iartă* (B 1688); *nime* (NTB, 2, 21 și 22; E, f. 42 r), *nimeni* (B 1688); *foii* (NTB, B 1688, 2, 22), *bordușele* (E, f. 42 r); *cinsili* (NTB, 15, 43; E, 16 v), *cu bun chip* (B 1688); *prăvăli* (NTB, 16, 3), *răsturna* (E, f. 6 r; B 1688); *unde-l pusese* (NTB, 16, 6), *unde l-au pus* (E, f. 6 r; B 1688) etc. Pot fi citate și cazuri cînd optiunea editorilor din 1688 merge într-o direcție arhaică sau dialectală: *fierile* (NTB, 1, 13; E, 41 r), *hiarăle* (B 1688); *să umplu vrîmea* (NTB, 1, 15; B 1688), *s-ău plinit vrîmea* (E, f. 41 r); *nuntei* (NTB, 2, 19; B 1688), *nunții* (E, f. 42 r); *mirele* (NTB, 2, 19; E, f. 42 r), *ginerele* (B 1688); *vesmînt* (NTB, 2, 21; B 1688), *haină* (E, f. 42 r); *înfașură-l* (NTB, 15, 46; B 1688), *il înfășură* (E, f. 6 r); *aromat* (NTB, 16, 1), *arômate* (E, f. 6 r), *unsori* (B 1688). Mai rare sunt cazurile inverse, cînd în *Evanghelia de la 1682* este preferat arhaismul: *cerșu* (E, f. 6 v), *ceru* (NTB, 15, 43; B 1688). Pot fi citate exemple, tot rare, cînd în textul *Noului Testament de la Bâlgard* este preferată o formă mai nouă decît cea folosită în celelalte două versiuni: *ăștepta* (NTB, 15, 43), *era ășteplind* (E, f. 6 v; B 1688). Toate exemplele citate demonstrează, pe de o parte, legăturile strînsé dintre textele românești vechi, mereu consultate cînd se elaboră o nouă traducere sau se reedită, într-o formă sau alta, același text, și, pe de altă parte, atitudinea activă a noilor traducători sau numai editori de a imbunătăți sub toate aspectele textul. Dacă își spun traducători, ei își asumă, de fapt, prin prefacerile propuse, rezultatul unei activități reale, în cadrul unei largi colaborări însă. Pe lingă modificările din text, ultimii revizori procedează și la eliminarea oricăror note marginale din sursele anterioare (*Vechiul Testament* din ms. 45, *Noul Testament de la Bâlgard*).

Contribuția Bibliei de la 1688 la dezvoltarea limbii române literare. S-au făcut cele mai contradictorii afirmații cu privire la rolul jucat de *Biblia* din secolul al XVII-lea la îmbogățirea și perfecționarea limbii române literare, în special atunci cînd a fost vorba de fixarea normelor fonetice unice ale acesteia, dar au fost formulate critici și cu privire la sintaxă, de care depinde în primul rînd claritatea textului. Putem spune că această controversă, cu rădăcinile în secolul al XVII-lea, în prefețele manuscriselor 45 și 4389, nu s-a sfîrșit nici astăzi. Primul critic, care privește cu serveritate, în zorii perioadei moderne a literaturii române, limba celebrei tipărituri bucureștene este Samuil Micu, care își arată nemulțumirea, poate și interesat, în prefața *Bibliei* pe care o tipărește în 1795¹. Vechea tipăritură cantacuzinească, apărută în urmă cu o sută și jumătate de ani, față de *Biblia* lui Micu, deși criticată, i-a fost extrem de utilă noului traducător în dificila și uriașă muncă pe care și-a asumat-o de a oferi limbii române o variantă personală a unui text atât de important și atât de întins. O comparație a textului lui Micu cu acela tipărit în 1688 este, din această cauză, mai mult decît necesară.

Tălmăcirea din secolul al XVII-lea, text de bază și pentru noul traducător, îi apare acestuia scrisă „cu foarte intunecată și incurcată aşezare și intocmire a graiului românesc”². Observația lui Micu este foarte apropiată, chiar și că termeni, de constatăriile pe care le făcuseră, în secolul al XVII-lea, autorii versiunilor cuprinse în manuscrisele 45 și 4389 cu privire la calitatea, sub raportul clarității, a traducerii lui Milescu. Autorul prefeței din ms. 45 vorbește de „netocmirea izvodului spătarului”, ceea ce face „foarte cu greu a să

înțelege vorba tălmăcirei și abaterea cuvintelor”, iar cel care prefacează ms. 4389 acuză același text de „multe greșale și prea mare învăluială”. Samuil Micu, în altă epocă, se arată nemulțumit mai ales de „graiul” arhaic al traducerii din secolul al XVII-lea „mult osibit de vorba cea de acum obișnuită, și mai ales de graiul și de stilul cel din cărțile bisericești care în toate bisericele românești să cetesc, și pentru acăea pretutindinea tuturor și de toți iaste cunoscut și înțeles”. Se formulează de către mărcile cărturilor ardeleană chiar afirmația foarte gravă că traducerea tipărită în 1688 este numai „neplăcută urâchilor auzitorilor”, ci și „foarte cu anevoie de înțeles” și, uneori, chiar „fără de înțeles”, rezultatul final fiind de-a dreptul păgubitor pentru biserică și pentru neam: „care lucru cu mare pagubă susținătorul era nemulți și bisericei românilor”. Exagerarea este evidentă și o respinge, în practică, chiar noua versiune. Samuil Micu, consecvent observaților pe care le face, revizuiește, într-adesea, textul din 1688, dar mai ales cînd este vorba de neajunsurile limbii literare din secolul al XVII-lea și de multimea erorilor de tipar. Lămuște, în urmă unor astfel de intervenții, înțelesul unor fraze, înlocuind cuvinte și expresii, forme gramaticale și inversiuni arhaice, dar rămîne îndatorat într-o foarte mare măsură vechiului text, încât este greu să vorbim de o nouă traducere a *Bibilei*, în sensul cel mai strict al cuvîntului.

Samuil Micu își precizează în cuvîntul preliminar al *Bibilei* din 1795, cu toată grijă, partea lui de contribuție, evidentă și fără minimalizarea muncii traducătorilor textului tipărit în 1688. Confruntând, după cum rezultă din același *Cuvînt cădră celorlui*, traducerea realizată ceva mai înainte de mitropolitul Petru Pavel Aaron al Ardealului, păstrată doar parțial³, cu textul *Bibilei de la București*, Micu își dă seama de necesitatea alcătuirii unei versiuni noi, pe lingă vechea traducere, care devenise, chiar în timpul său, o adevărată raritate, greu de procurat chiar și la „foarte mare preț” și cu „mare trapăd și osteneală”. Necesitatea unei traduceri unitare, care să înălțe diferențele dintre versiunea sa și aceea a lui Aaron, care nu apucase să-și duce munca pînă la redacția definitivă („ci încă mai lipsindu-i înțeles și îndreptarea cea mai de pre urmă”), este justificată cu argumente filologice: „Deci ca stilul și aşezarea graiului întru același *Biblie* să nu fie osibit, puindu-se unele dintru acea tălmăcire, altele dintru a altuia, să-să socotit ca toată *Biblia* de unul cu asemenea stil și aşezare a graiului să se tălmăcească”. „A tălmăci” înseamnă, în înțelesul de aici, să textului o necesară unitate lingvistică și stilistică. Scopul principal pe care și-l fixează Micu rămîne „îndreptarea”, în sensul arătat, a textului tipărit în 1688: „Deci avind eu îndeletnicire m-am îndemnat să mă apuc de astăa lucru și să îndrepiez (s.n.) graiul *Bibilei* celui mai dinainte românești tipărită”. Această muncă de „îndreptare” a textului vechi s-a concentrat mai mult, cum mărturisește chiar Micu, asupra *Vechiului Testament*: „iară mai vîrstos întru adevăr pociu să zic că mai ales *Testamentul cel vechi* mai mult de nou de pre cel elinesc a celor șăptezece dăscali l-am tălmăcit”.

Care este volumul, importanța și calitatea „îndreptărilor” făcute de Micu în textul *Bibilei* de la 1688? Reținem mai întîi informațiile autorului versiunii din 1795 cu privire la consultările la care recurge și la procedeele de lucru pe care le folosește: „Înșă mai înainte cu mult a să luare de sămă și osteneală, și singur bine socotindu-o, și și cu bărbăți învătați, cu

¹ *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a legii vechi și a celor noi* în Blaj, la Mitropolie, anul de la nașterea lui Hristos 1795.
² *Câdră celorlui*, p. 1. Toate citările care urmează trimit la aceeași pagină,

³ După moartea traducătorului, „acea tălmăcire numai prenște hîrtii scrisă, nesăvîrșită și nedată la lumină au rămas, dintre care hîrtii după aceea, pentru multele mușări din loc în loc, unele s-au pierdut”.

amăruntul și, cum să zice, din fir în păr cercindu-o, și cercindu-o și cu cea elinească a celor șeptezeci de dascali, și cu cea vechie românească alăturându-o, unde au trebuit o au îndreptat, ca într-o toate să fie asemenea și întocma izvodului elinesc a celor șeptezeci de dascali".

Private de aproape, modificările lui Micu în textul *Biblei de la București* se desfășoară după cîteva modele mai importante:

a) Un cuvînt considerat învechit în raport cu limba literară de la sfîrșitul secolului al XVII-lea sau impropriu în raport cu termenul folosit în textul grecesc este înlocuit: *blagoslovi / binecuvînta* (2, 3)¹; *lemn / pom* (3, 3); *grădină / rai* (8, 3); *despuiați / goli* (3, 7); *încingeri / acoperemînturi* (3, 7); *scîrbe / necazuri* (3, 16); *grădina desfălăciunii / raiul desfătării* (3, 24); *sabia cea de pară / sabia de foc* (3, 24); *copuz / alăută* (4, 21); *obraz / asemănare* (5, 3); *stîrmbătăte / nedrepălate* (6, 11); *sicru / corabie* (6, 14); *chivot / corabie* (6, 19); *arc / curcubeu* (9, 14); *răschira / risipi* (9, 19); *limbă / neam* (10, 5); *grăi / zise* (12, 4); *boi ēr / domn* (12, 15); *măgar / asin* (12, 16); *mășcoi / catră* (12, 16); *poslușnic / moștean* (15, 3); *tretină / de trei ani* (15, 9); *întunecioasă / întunecată* (15, 12); *zgău / plînțec* (16, 4); *mojlc / om lucrătoriu* (16, 12); *obrezui / tăia împrejur* (17, 10); *pasă / mergi* (22, 2); *saad / tufă* (22, 13); *brobodălnic / veșmint* (24, 65); *ghizdavă / mîndră* (29, 17); *cura „curăță” / beli* (30, 37); *arete / berbece* (31, 12); *boz / idol* (31, 19); *gloată / norod* (33, 15); *colibă / cort* (33, 17); *decindea / dincolo* (35, 16); *voievod / domn* (36, 15); *trăgător / asin* (36, 24); *zavistui / pizmzui* (37, 11); *păstoresc / pasc oile* (37, 16); *visuitorul / visătoriul* (37, 19); *zmîrnă / slactă* (37, 25); *copilaș / prunc* (37, 30); *jiganie / fiară* (37, 33); *hadîm / famen „eunue”* (39, 1); *tărie / temniță* (39, 20); *mesca / turna* (40, 13); *podoabă de visină / vison* (41, 42); *pristav / vestitor* (41, 43); *cindai / cumva* (42, 4); *gloată / prunci* (43, 8); *ciudi / spăimînta* (45, 26); *finere / moșie* (47, 11).

b) În situațiile cînd simte nevoie unor clarificări suplimentare, Micu recurge la note, minuțios concepute, în cele mai multe cazuri: „Încă pentru mai bun înțeles o au luminat tălmăcirea pre unele locuri și cu note și însemnări, dedesupt puse și pre de laturi”. Ne interesează numai notele cu caracter filologic, care sunt de două feluri: 1) înșirări de sinonime, cu trecerea în subsol a termenului înlocuit. Traducerea versetului 29, cap. 41, din *Facerea*, i se pare de exemplu lui Micu ambiguă din cauza termenului *ieftinălate*, care își redusese aria semantică în dauna sensului „belșug”. În consecință, îl înlocuiește cu *îndestulare*. B 1688: „Iată 7 ani vine *ieftinălate* multă”; B 1795: „Iată în șepte ani va fi *îndestulare* multă”. Nemulțumit numai cu o simplă înlocuire de termeni, Micu notează în subsol toate sinonimele posibile, oferind astfel tot atâtdea variante care clarifică înțelesul, nuanțindu-l: *îndestulare, prisosință, ieftinătate, bucale destule*. 2) Alteori, recurge la precizarea surselor folosite ca mijloc de explicare a variantelor și a opțiunilor, în conformitate cu scopul declarat: „ca într-o toate să fie asemenea și întocma izvodului elinesc”. În ambele versiuni, *Facerea*, 4, 21 este folosit termenul *canon* pentru a denumi un instrument muzical cu coarde asemănător țiterei: „Si numele fratelui lui, Juval; acesta era care au arătat *canonul* și *copusul*“ (1688). „Si numele fratelui lui, Juval; acesta au fost carele au izvodit *canonul* și *alăuta*“. Cu toate că traducerea lui Micu este clară, acesta adaugă o „explicație suplimentară în nota din subsol: „În greacie: carele au izvodit *psaltirea* și *cetera*, adecă *musica*“. Cuvîntul *psaltire* circula și cu

sensul de instrument muzical (ca și *canon*) în vechea română literară. În versiunile moderne ale *Biblei* (1938, 1968) este folosit, cam impropriu pentru acest vechi instrument muzical (*psalteriu, psalterion*) termenul *chitară*. Cînd sursa grecească nu epuizează explicarea exactă a termenului, Micu recurge la cea ebraică. Înregistrăm o nouă diferență între *Biblia* de la 1688 și cea tipărită de Micu în 1795: *Facerea*, 4, 15: „Si zise lui Domnul Dumnezeu: „Nu așă; tot cela ce omorî pre Cain șapte izbîndiri va dezlegă““. Traducerea din 1688 î se pare lui Micu obscură și din nou o modifică: „Si au zis lui Domnul Dumnezeu: „Nu așă; tot celi ce va omorî pre Cain de șepte ori să va pedepsi““. În subsol, nota 6, sunt citate două izvoare: cel grecesc, urmat de traducătorii din 1688, și cel ebraic, urmat de Micu: „Jidov[este]: de șepte ori să va pedepsi. Grece [ște]: „șepte izbîndire va dezlegă, va plăti, sau șepte izbîndire va lăua, adecă de șepte ori să vă face asupra aceluia izbîndă...“ Grija lui Micu de a clarifica textul biblic, fără să-si permită nici un adaos, decit în notele marginale, este evidentă.

c) În morfologie diferențele dintre cele două versiuni sunt mai puțin importante, cu excepția înlocuirii sistematice a perfectului simplu prin perfectul compus (*Facerea*, 1, 3: „Si zise Dumnezeu să se facă lumină. Si se făcu lumină“ – 1688 –; „Si au zis Dumnezeu să se facă lumină și s-au făcut lumină – 1795 –), a eliminării unor forme verbale arhaice (și-l storsu / l-am stors (40, 11), zisem / am zis (42, 31) sau a folosirii, în spiritul limbii române moderne, a pronumelui personal conjunct (să omorîm pre el / să-l omorîm pre el – 37, 20) – etc.

d) Cu tot efortul de înnoire în sintaxă, versiunica din 1795 a *Biblei* stă încă sub puternica influență a limbii literare vechi¹. Pot fi citate, este adevărat, confirmîndu-se astfel promisiunea autorului din *Cuvînt cătră cetitoriu*, numeroase cazuri de „îndreptare“ a topiciei vechi din *Biblia* de la 1688 (*Facerea*, 40, 7–8: „Ce e că fetele voastre posomorite sunt astăzi? [...] Au nu pren Dumnezeu arătarea lui iaste? (1688); „pentru ce fetele voastre sunt astăzi triste? [...] Au nu iaste prin Dumnezeu arătarea lor?“ (1795). De asemenea, datorită folosirii prepozițiilor și conjunctiilor ca în sintaxa modernă, articulațiile frazei se apropie mai mult, în atîtea exemple din versiunea lui Micu, dar nu peste tot locul, și fără să se depășească toate dificultățile, de uzul actual (*Facerea*, 41, 15): „... și eu auzii pentru tine zicînd, auzind tu visurile a le asemăna pre dinsele“ (1688) / „iară eu am auzit de tine zicînd că tu deaca auzi visurile te tilcuiesti“ (1795). Sistemul de reproducere a graiului viu, pre puțin deosebit de la o epocă la alta, fixat de traducerile anterioare, îndeosebi de cea din 1688, într-o structură literară cu specificul și de importanță *Biblei*, este urmărit și păstrat îndepărtoape și de Samuil Micu. Abia abandonarea *stilului direct legat* și diminuarea frecvenței patriarhalelor oscilații între *stilul direct* și *stilul indirect*, în traducerile ulterioare ale *Biblei*, din secolul al XIX-lea pînă în secolul nostru, vor marca, fără să putem vorbi de o desprindere totală de modelul din 1688, biruința sintaxei moderne, eliberată de tutela pre împovărtătoare a modelului străin, generator de calcuri, și a limbii vorbite, și în scrierile religioase, sectorul cel mai conservator al limbii literare.

Ce concluzii desprindem din toate aceste constatări și exemple? Observația lui Micu cu privire la „întunecata și încurcata aşezare și întocmire a graiului ro-

¹ Toate exemplele noastre sunt din *Cartea Facerii*.

¹ Vezi Al. Andriescu, *Elemente de stil oral în Noul Testament de la Bâlgard* (1648) și *Biblia de la București* (1688), în comparație cu *Biblia lui Micu* (1795) și *Noul Testament de la Viena* (1875). În „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza“ din Iași“, (serie nouă), Secțiunea III, e. Lingvistică, t. XXXII, 1986.

mânesc" în *Biblia* de la 1688 este, în mare măsură, rodul unei exagerări. Topica veche îl influențează de altfel și pe traducătorul *Bibliei* din 1795, și încă atit de puternic încit chiar paginile netraduse, cum sunt cele din *Cuvînt înainte la S[inta] Scriptură*, se aşeză în raza acelorași influențe sintactice. Deducem de aici că Micu a fost neplăcut impresionat, citind textul vechii *Bibliei*, nu atit de stadiul arhaic al limbii, sau de traducerea juxtalinară a lui Milesu, pe care o practică și el, cit mai ales de numeroasele greșeli tipografice care „întuneca” într-adevăr înțelesul multor fraze. Învățatul ardelean n-a diferențiat însă cele două cauze, Micu, de altfel, într-un al doilea cuvînt către cititor, intitulat pe scurt *Cărtă celitoriu*, un fel de notă a editorului, se va arăta nemuljumit de greșelile de tipar din propria sa versiune, notindu-le într-o cuprinzătoare erată. După solicitarea bunăvoiei cititorului, aşa cum se obișnuia în toate tipăriturile vechi, Micu formulează o observație, care devine implicit o scuză, cu privire la starea manuscrisului trimis la tipar: „Dară acesta s-au tipărit de pre izvod scris cu mină, care macar că bine s-au plătit izvoditorului ca limpede scris să se dea, de atitea îndreptări și stersături era plin cît pre multe locuri abia cu mare luare aminte să putea ceti, și numai prin îndreptarea acelorași doi ochi, carii lezne să putea aluneca; și pentru a jetărilor, sau a culegătorilor de slove, multe greșele, că aceștia pînă acum n-au fost procopsiți în culegerea de pre scrisoare”. Toate aceste argumente sunt valabile, poate cu atit mai mult, și pentru *Biblia* tipărită cu un secol și ceva mai înainte.

Ne putem însuși astăzi, cind rolul jucat de *Biblia de la București* în dezvoltarea limbii literare este bine cunoscut, această foarte dreaptă apreciere pe care o face asupra ei Timotei Cipariu în *Principii de limbă și de scriptură*, Blaj, 1866, cu sublinierea exactă a calităților limbii acestei traduceri, umbrită de „erori tipografice mari”, de care, din păcate, n-a fost scutită nici *Biblia* lui Micu: „Versiunea e dupre limba grecească, făcută de frații Șerban și Radul Grecianii, după o ediție de Francofurt; versiune bună, însă ici-colea cu erori tipografice mari, precum Jud. III, 27: *jucindu* în loc de *fu cîndu*; 1 Reg. XVIII, 8: *celui* în loc de *ce lui*; 2 Reg. XIII, 32: *zicindu* în loc de *zăcindu*; 3 Reg. VII, 35: *încefurile* în loc de *începuturile*; 4 Reg. I, 19: *Joram, împăratul Ahavului*, în loc de *Joram fiul Ahavului*; XVII, 35: să nu vă *teji* în loc de să nu vă *temerești*; Isa. XLII, 3: inul afumindu-se nu-l va stinge, cel *adevăr* va scoate judecată în loc de *ce la adevăr*; XLV, 9: să doară cela ce ară *vara* pămîntul toată ziua? în loc de au doară cela ce ară *va ara*; XLVI, 1: *Că Zuvil* în loc de *cădzu* *Vilu* etc.”¹. Aceste greșeli, la care ar fi de adăugat atitea altele, sunt supărătoare dar, cum frumos ne îndeamnă Samuil Micu atunci cind este vorba de propria sa muncă, „să nu ne grăbim a osindii”. Dacă dăm la o parte astfel de neajunsuri, și altele, rezultate din sărăcia limbii, greutăți cu care s-a confruntat și Micu, nevoit să accepte multe arhaisme lexicale și gramaticale, putem afirma, cu deplin temei, că versiunea *Bibliei* din 1795 este o reluare a celei din 1688, cu modificările impuse de progresele făcute de limba română literară timp de mai bine de un secol. Aceste progrese, care aduc limba română literară în pragul modernizării, i-au impus lui Samuil Micu — și meritele sale sunt incontestabile din acest punct de vedere — o nouă lectură a textului grecesc,

fapt care a condus la clarificarea unor pasaje obscure din versiunea primară².

Al doilea moment important în evaluarea rolului *Bibliei* de la 1688 în dezvoltarea limbii române literare, o evaluare de data aceasta mai dreaptă, deși cu unele exagerări în sens invers, este înscris de contribuțile lui Iorga și Cartojan, ca să ne referim la cercetătorii care puteau, prin marea lor autoritate, să contribuie la impunerea unor opinii lesne însușite și de alții. Acest moment nu poate fi desprins cu totul de redescoperirea lui Nicolae Milesu ca autor al traducerii *Vechiului Testament* care intră în paginile *Bibliei* tipărite în 1688. El coincide, în mare măsură, cu descoperirea, în 1915, a ms. 4389, eveniment important, considerat astfel chiar de Iorga, care stimulează repunerea în discuție a paternității controversate sau îndoilenice a primei tălmăciri a *Vechiului Testament* în limba română, controversă care își transmite ecourile, cum am văzut, pînă în vremea noastră.

N. Iorga dă o formă definitivă intervențiilor sale anterioare, în problema aceasta, în *Istoria literaturii românești*, I, 1925, „ediția a II-a revizuită și larg întregită” a primei ediții a cărții din 1904, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*. Marele istoric respinge în termenii cei mai categorici posibilitatea ca *Biblia* să fi putut fi tradusă doar cu cîștiu ani înainte de tipărirca ei, deci de frații Greceanu: „Cinci ani pentru o astfel de lucrare sunt un timp scurt”³. Formulează atunci o altă explicație cu privire la timpul de elaborare a traducerii *Bibliei* românești, părere care va domina întreaga istoriografie literară românească pînă în ultimii ani: „N-am a face însă în «Biblia lui Șerban Vodă», care a servit de acum înainte de bază pentru toate edițiile românești ale *Bibliei*, cu o traducere nouă de la un capăt la altul. Dimpotrivă, ea întrebunează tot ce ieșise până atunci: Noul Testament și Psaltirea din Ardeal întrucîtiva, iar într-o măsură mai mare Psaltirea în proză a lui Dosoftei, Parimile acestuia, pentru *Vechiul Testament*, precum și atitea manuscrise mai vechi care n-au văzut tiparul”⁴. Are în vedere Iorga, cind vorbește de „atitea manuscrise vechi”, și traducerea lui Milesu a *Vechiului Testament*, reluată, cu unele modificări, de editorii *Bibliei* din 1688? Firesc ar fi să se fi gîndit așa, deși formularea citată, foarte vagă, ne duce cu gîndul mai întîi la manuscrisele maramureșene, atit de mult pre-juite de Iorga, care le aşează la baza limbii române literare. Argumentarea lui, după cum vom vedea în-dată, înseamnă să pună premisele unei concluzii care face din *Biblia* de la 1688 un important factor de unitate națională. Limba *Bibliei* nu numai că reflectă această unitate dar, argumentează Iorga, contribuie la realizarea ei. Cu „elemente din lucrări alcătuite în toate părțile locuite de români”, care urmează, sub influența graiurilor populare, norme diferite de scriere, monumentală tipăritură din secolul al XVII-lea are capacitatea de a filtra impuritățile: „Îndreptarea limbii să pentru textele moldovene în schimbarea cuvintelor dialectale, de origine slavonă mai mult, în înlăturarea perfectului simplu și a inversiunilor, atit de obișnuite la Dosoftei. Pentru traducerile ardeleni, se observă aceleasi norme, și se părăsesc cuvintele învățate: *Ponfan*, în loc de: „din Pont“. Legături se pun pretutindeni unde ele lipseau. Până și tălmăcările muntene, chiar aceleia din urmă, din vremea lui Șerban-Vodă, sufăr în unele părți

¹ Un critic extrem de sever și de nelinjelegător al limbii în care este tradusă *Biblia de la București* este Ioan Bălan care are, în schimb, numai cuvintele de laudă pentru *Biblia* lui Micu, în *Liniba cărților bisericești*, Blaj, 1914, p. 162–187.

² N. Iorga, op. cit., p. 397.

³ Ibid.

¹ Timofei Cipariu, *Opere*, I, ediție îngrijită de Carmen Pamfil, București, 1987, p. 52. Vezi și *Analectele*, ed. cit., p. 374–377, unde sunt reproduse mai multe fragmente din *Biblia de la 1688*.

o revizie serioasă, îngrijită, care face cea mai mare cîște alcătitorilor Bibliei¹. Chiar dacă ilustrarea este sumară și unele afirmații sunt exagerate, Iorga are meritul de a fi observat bine legătura dintre vechile texte biblice românești, cîte s-au scris și s-au tipărit de-a lungul timpului, din secolul al XVI-lea pînă în epoca lui Șerban Cantacuzino, și *Biblia* de la 1688.

Deși își exprimă întreaga admiratie pentru munca „alcătitorilor Bibliei”, lăudați pentru revizia îngrijită pe care o fac textului trimis la tipar, Iorga constată că aceștia „n-au fost în stare să dea la o parte o sumă de confuzii și de greșeli”². Concluzia lui Iorga, surprinzătoare prin respingerea foarte hotărîtă a efectelor de polisare îndelungată a textului, rămîne extrem de elogioasă, încît face un contrast izbitor cu aprecierile severe din prefețele anonime ale manuscriselor 45 și 4389, redactate în secolul al XVII-lea pe baza sau în strînsă legătură cu traducerea lui Milesu, la care se alătura, cu observații la fel de critice, și Samuil Micu în prefața ediției *Bibliei* din 1795. Virtutea esențială a textului *Bibliei* din 1688 ar fi, după Iorga, claritatea limbii, tocmai ceea ce contestau, cu o surprinzătoare exigență pentru vremurile de atunci, atât autorii prefețelor mss. 45 și 4389, cât și Samuil Micu: „Prin atîta rotunzire, netezire, pieptânare, limba a pierdut desigur mult din energia ei cam sălbatică și smuncită, dar foarte potrivită pentru a îmbrăcă adevărul dumnezeiesc, care se săcuse cunoscut oamenilor cu două mii de ani în urmă. Însă limba aceasta fără frumuseți ascunse, îndrăzneli și naivități, avea o însușire care-i răscumpăra toate slăbiciunile și neajunsurile: împede că desăvîrșire, ea putea fi înțeleasă de oricine ar fi săcût parte din neamul nostru”³. Faptul că *Biblia* de la 1688, repede răspîndită în toate bisericile, a fost cunoscută și înțeleasă pretutindeni, în întreg spațiul locuit de români, este de nezdruzinat, chiar dacă existau, cum constată cărturarii care au lucrat pe textul lui Milesu în secolul al XVII-lea, și pasaje obscure, după expresia folosită în epocă, „învăluite”.

N. Iorga insistă pe larg, într-un curs publicat în 1929, retipărit în 1985 de Editura Minerva sub titlul *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, asupra rolului jucat de *Biblie* în cultura universală, făcînd o serie de trimiteri, extrem de interesante, la textul românesc din 1688, plasat în ambianța istorică, socială și culturală a epocii. Este subliniat mai întîi rolul de modelator colectiv al *Bibliei*, considerată o carte „completă”, pe deplin capabilă să satisfacă nevoile literare ale societăților începătoare: „e carte care poate înlăci o întreagă literatură, cu care se poate sătura sufletul unei societăți încă simple, și, de cîte ori o societate poate să întrebuițeze o carte pentru orișinc, este mai bucurioasă decit atunci cînd fiecare își are carte la lui”⁴. Observația este adîncă și pune îndată în relief importanța traducerii din secolul al XVII-lea pentru societatea românească în general, dar și pentru dezvoltarea limbii literare: „Pentru o societate este o binefacere ca toți să se hrănească la același izvor literar, ca toți să întrebuițeze același fel de vorbă care duce deseori la același fel de a cugeta și de a simți”⁵. Iorga este încrezîntat că textele biblice, în manuscris sau tipărite, erau citite și asimilate în limba română: „Nu din cîvine slavone auzite în biserică se creează

o conștiință capabilă de a se exprima”⁶. Realitățile la care se referă unul sau altul din versetele biblice fac obiectul, consideră Iorga, unei receptări actualizate, într-un proces de filtrare și de asimilare colectivă, răspunzînd necesităților dintr-un moment dat ale acelei colectivități: „Nu societatea românească produsese Biblia, numai că Biblia, adoptată de toate societățile omenești, devenise carte tuturor, carte umanității”⁷. Aceste reflecții de sociologie literară vin de la un istoric dispus să fixeze literaturii un loc important în viața societății. Iorga observă și cercetează fenomenele de cultură veche românească într-o largă desfășurare socială și în continuitatea lor firească. Pe această cale, el ajunge să vadă în *Biblia* de la 1688 „o operă de unitate națională”, formulă care va fi repede preluată și de el își cercetători, odată cu ideea că realizarea acestei unități s-a făcut în trepte diferite, cu concursul unor cărturari din mai multe generații, începînd cu manuscrisele rotacizante din secolul al XVI-lea, după Iorga din secolul al XV-lea: „la 1670—1680, cărturarii, preocupați de tipar, nu au pornit din capul locului, ci de la traducerile acestea naive, încercate prin deosebite locuri, pentru a contribui la forme mai înalte în care se resimt totuși influența încercărilor anterioare”⁸. Această influență înțește găsirea acelor „forme mai înalte” care ne dau posibilitatea să vorbim de existența unei limbi literare românești. Frântarea provocată de necesitatea aflării acestor „forme mai înalte”, fără care nu se poate vorbi de existența unei limbi de cultură, dă sensul major al acestei activități colective impuse de împrejurările specifice societății românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea: „Biblia lui Nicolae Milesu [...], acea admirabilă carte este o lucrare colectivă: nu e ceva asemănător cu Biblia lui Luther sau cu Sfînta Scriptură în englezeste din secolul al XVI-lea, care s-a făcut de la început fără nicio pregătire anterioară; aici avem a face cu un bun popular colectiv al poporului românesc. Marea însemnatate a *Bibliei* din 1688 stă tocmai în faptul că tot ce se lucrase mai înainte, în deosebitele provincii ale poporului românesc, a fost cercetat, adunat și fixat într-o formă definitivă, și astfel pentru acea vreme *Biblia* de la 1688 este o operă de unitate națională, am putea chiar spune că este *cea dină dină operă de unitate națională*, în acel domeniu moral de unde pleacă pe urmă toate celelalte”⁹ (s.a.). Iorga a contribuit foarte mult la răspîndirea părerii, devenită după aceea un loc comun nu numai în literatura de specialitate, că textele religioase vechi românești sunt o reluare îmbunătățită, cu modificări mai profunde sau mai puțin importante, de la un traducător la altul și de la o etapă la alta.

Dacă în astfel de afirmații s-au putut strecura și unele exagerări, problema reluării acestor traduceri în versiuni îmbunătățite urmînd să fie privită mai nuanțat, cu acordarea unei atenții sporite meritelor autorilor care compară și prelucră textele, mergînd uneori la sursele folosite de vechii traducători, nu-i mai puțin adevărat că, privite sub aspectul progresului limbii literare, toate aceste traduceri apar ca opere de colaborare, ca „un bun popular colectiv”, cum spune Iorga. De aceea ni se pare că nu scădem cu nimic meritele lui Milesu, cum crede Virgil Cândea în interesanta sa carte, *Rafinarea dominanță*, în care face o dreaptă evaluare a contribuției spătarului în cadrul umanismului românesc, dacă acceptăm ideea lui Iorga, preluată și de alții, cu privire la efortul colectiv, al tuturor traducătorilor care l-au precedat, de a realiza o „formă

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ N. Iorga, *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică* (după note stenografice ale unui curs), ediție îngrijită, note și indice de Rodica Rotaru și prefață de Ion Rotaru, Editura Minerva, București, 1985, p. 20.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Op. cit. p. 66—67.

definitivă", în măsura în care se poate vorbi de aşa ceva în secolul al XVII-lea, pentru *Biblia* în limba română. Nu e vorba deci de o transcriere rezultată din punerea cap la cap a fragmentelor din *Biblei* deja traduse, care nici nu erau, dacă ne referim la *Vechiul Testament*, prea întinse, și de completarea lor cu cele netraduse încă, o operație cumva mecanică, ci de realizarea unei noi traduceri, dar într-o limbă deja exersată, prin efortul colectiv al predecesorilor¹. Considerată operă de colaborare, și chiar „cea dintâi operă de unitate națională în domeniul acesta”, cum preciza Iorga, *Biblia* de la 1688 a fost, începând de acum, mereu citată ca un exemplu de bună limbă literară, de model neatins încă pînă la această dată, un monument de limbă îngrijită, care incununa îndelungate eforturi anterioare.

Punctul acesta de vedere, formulat de Iorga pe la începutul secolului nostru, se regăsește în numeroase contribuții de istorie literară și de lingvistică românească referitoare la epoca lui Șerban Cantacuzino și la opera care o încununează, *Biblia* care îi poartă numele. Dintre aceste contribuții ne vom opri doar la cîteva, de o incontestabilă autoritate. Nu-i greu de observat, în această concluzie a lui Cartojan din *Istoria literaturii române vechi*, ce-l leagă pe acesta de afirmațiile mai vechi, citate mai sus, ale lui N. Iorga: „Biblia lui Șerban este sinteza tuturor sforțărilor îndeplinite de cărturari români în cele mai vitrege împrejurări, timp de trei veacuri, în toate Tările Românești, pentru a înveșmînta cuvîntul Domnului în haina limbii naționale. Din confruntarea tuturor textelor anterioare cu originalul grecesc, ei au îndreptat erorile de sens și au ales cuvîntele care, îñțelese în toate ținuturile românești, aveau mai multă rezonanță în suflete și care în același timp exprimau cu mai multă exactitate noțiunea originalului grecesc. Este o limbă vie românească, cu frumoasele cadejne ritmice”. După o scurtă ilustrare (cîteva fraze din *Genезă* și cîteva din *Evangelia* lui Ioan), N. Cartojan conchide fără ezitare: „Este, după cum se vede, limbă literară de azi”². Concluzia lui Cartojan, cum este și firesc, ne apare astăzi exagerată. Ea s-a născut, fără îndoială, și prin analogie cu rolul jucat de *Biblia* lui Luther în formarea limbii literare germane.

Fără să-i acorde mai mult de cîteva rînduri în faimoasa sa istorie literară, G. Călinescu definește lapidar, în același fel, rolul *Biblei* de la București în dezvoltarea limbii române literare: „Și de fapt *Biblia* apare ca un monument de consolidare a limbii literare”³.

¹ Comparativă textelor dovedește că munca traducătorilor *Biblei* din 1688 a fost mult ușurată de existența modelelor anterioare, încît în unele părți traducerea nu pare cu totul nouă. Cu toate acestea, nîncăzind în calcul *Noul Testament* de la Bâlgard, reluat în *Biblia* de la București, Virgil Cândea califică cu cuvîntul foarte aspre afirmația aceasta a lui Ștefan Ciobanu din *Istoria literaturii române vechi*, I, București, 1947, p. 300: „Nu era nevoie deci de o traducere nouă a mai multor cărți din *Bible*, cind cărturarii nostri aveau la îndemînă intregul *Testament Nou* tipărit în anul 1648 și unele cărți din *Vechiul Testament*”. Deși Ștefan Ciobanu pune în față, în fraza încriminată, *Noul Testament* și vorbește doar de „unele cărți din *Vechiul Testament*”, primește o replică foarte dură pe baza unui calcul care ia în discuție numai fragmentele din *Vechiul Testament* traduse mai înainte (20%): „Un simplu raport între ce se tradusese și ce mai rîmnea de tradus din *Vechiul Testament* la mijlocul secolului al XVII-lea ne învederează netemeinicia acestor afirmații și îșurîntă cu care au fost ele acceptate” (Virgil Cândea, op. cit., p. 120–121). *Biblia* este un întreg și „raportul” între ce s-a tradus pînă la începerea pregătirii textului tipărit în 1688 și ce urma să se realizeze în cadrul acestei ediții nu se poate stabili decât cu includerea în această comparație și a *Noului Testament*, cum procedeză Ștefan Ciobanu.

² N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, postfașă și bibliografii finale de Dan Simionescu, prefașă de Dan Zamfirescu, Editura Minerva, București, 1980, p. 395.

³ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Fundașia Regală pentru Literatură și Artă, București, 1941, p. 14.

Autorul adaugă îndată, mai ales că se referise mai înainte la o frază din „precuvîntarea erudită”⁴ a *Biblei* în limba română, care se adresează deopotrivă „rumânilor, moldovenilor și ungrovlahilor”, adică românilor de pretutindeni, că „graiul coagulant al limbii literare române este acela mănenesc, care este dialectul nostru toscanic”⁵. Limba română literară pe care o consolidează *Biblia* de la 1688, ni se sugerează nu fără exagerare, acceptîndu-se o idee foarte răspîndită timp îndelungat, are la bază tocmai acest „grai coagulant” din sudul țării.

În forme mai moderate, astfel de concluzii cu privire la rolul *Biblei* de la București în formarea și dezvoltarea limbii române literare își fac loc pînă în vremea noastră. Deși are destule rezerve cu privire la limba *Biblei* din 1688, Al. Piru își încheie considerațiile asupra ei observînd că rolul pe care l-a jucat aceasta în dezvoltarea limbii literare este pozitiv, întrucât a contribuit „la fixarea unor norme de exprimare înainte de apariția gramaticilor cu mai mult de un secol”⁶. Acest fapt îl determină și pe Al. Piru să subscrive la concluzia cunoscută: „În orice caz, *Biblia* de la București rămîne un moment de seamă al literaturii noastre vechi, similar în literatura germană *Biblei* traduse de Luther”⁷.

Autorii tratatului academic de *Istoria literaturii române*⁸, alăturîndu-se același punct de vedere, introduc chiar în fraza liminară a capitolului consacrat *Biblei* de la București o remarcă destinată să scoată în relief locul aparte, prin importanța lui, pe care îl ocupă această traducere în istoria limbii române literare: „În cadrul direcției noi, eleniste, în literatura religioasă românească, direcție promovată de cărturarii epocii lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brînceanu, opera care marchează un remarcabil progres în dezvoltarea limbii române literare și care contribuie la înîncredere limbii române în biserică este *Biblia* lui Șerban Cantacuzino, apărută la București în 1688”⁹. Meritul distinctiv al acestei opere fundamentale pentru cultura românească este circumscris cu claritate, din nou, în perimetru limbii literare, ca factor determinant de progres. Argumentele pe care se întemeiază această concluzie sunt cele folosite și de cercetătorii anteriori, cu unele mici diferențe și nuanțări: „Faptul că tâlmăcitorii *Biblei* de la București folosesc traducerile parțiale efectuate, începînd din secolul al XVI-lea, în diferite regiuni locuite de români, și reproduc – unori – pasaje întregi din ele, este deosebit de important pentru dezvoltarea limbii literare. Pe de o parte, se recunoaște valoarea literară a limbii cărților utilizate sau – cel puțin – a pasajelor reproduce și se recunoaște autenticitatea traducerii respective, pe de altă parte, prin părțile reproduce, se stabilește o continuitate, în ce privește limba literară, între *Biblia* lui Șerban Cantacuzino și întreaga literară religioasă românească anteroară”¹⁰. Raporturile dintre *Biblia* de la 1688 și textele similare, traduse anterior, sunt prea mult simplificate în prezentarea de aici. Continuitatea, reală, dintre aceste texte nu trebuie înțeleasă, cum observam și mai înainte, ca o simplă reproducere a unor texte mai vechi în altele mai noi. Textele din secolul al XVI-lea sunt foarte deosebite ca limbă, deși pot fi observate și unele elemente de legătură, de cărțile și capitolele corespunzătoare din *Biblia* tipărită în

¹ Op. cit., p. 14.

² Ibid.

³ Al. Piru, *Literatura română veche*, Editura pentru Literatură, București, 1961, p. 234.

⁴ *Istoria literaturii române*, I. Folclorul. *Literatura română în perioada feudală (1400–1780)*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1964.

⁵ Op. cit., p. 451.

⁶ Op. cit., p. 453.

secolul al XVII-lea. Trebuie să se vorbească, fără nici un echivoc, de o traducere independentă a *Bibilei* în secolul al XVII-lea, care beneficiază, cum e și firesc, de toată experiența acumulată pînă la data elaborării ei. Reproducerea unor „pasaje întregi”, cum se afirmă în tratat, din textele anterioare, ar fi condus la alcătuirea unui întreg lipsit de unitate, hibrid, cu discrepanțe mari de la o carte la alta și de la un capitol la altul, în funcție de sursa folosită. De altfel autorii tratatului academic de istorie literară nu sunt deloc conservenți în afirmațiile pe care le fac, poate cu o singură excepție. Importanța *Bibilei* de la 1688 este redusă, în mai multe locuri, la un fapt de istorie culturală: „Textul propriu-zis al *Bibilei de la București* interesează istoria literaturii române prin limba lui”¹. Afirmația este mai mult de ordin teoretic, pentru că în analiza practică, fără teama contradicțiilor, se constată că limba acestei traducerii este „puțin unitară sub raport fonetic și sintactică”², deși, în comparație cu textele din secolul anterior, „construcția frazei *Biblei de la București* este, în general, mult mai firească”³. În baza unor astfel de constatări („numeroasele arhaisme, dintre care multe populare, „numărul considerabil de alternanțe fonetice, dovedind lipsa unor norme fonetice stabile și unitare în limba literară a epocii, cel puțin în Tara Românească”⁴), la care autorii adaugă și inadvertențele de traducere, sunt respinse ca exagerate calificările mai vechi ale lui Iorga, după care *Biblia* de la 1688 este un „monument literar fără păreche” și ale lui Cartojan, care recunoaște în acest text „limba literară de azi”⁵.

Dincolo de astfel de observații, de cele mai multe ori contradictorii, care privesc unele aspecte concrete ale limbii *Bibilei* de la 1688, aprecierile cu caracter general sunt extrem de elogioase, asemănătoare, în mare măsură, cu acelea ale lui Iorga sau Cartojan: „Într-adevăr, prin *Biblia de la București*, operă de proporții monumentale pentru acela epocă, se pune în circulație o limbă literară care reprezintă sinteza eforturilor tuturor scriitorilor ecclaziastici români de pînă atunci și se deschide calea pe care se va dezvolta limba română literară de mai tîrziu”⁶. În consecință, se va constata: „Traducerea integrală a *Bibilei* în românește, în forma tipărită la București (1688), reprezintă, deci, în literatura religioasă românească, precum și în istoria culturii românești, o dată importantă”⁷. Mai mult, se recunoaște acestui text atât de întins o calitate, de altfel indoieică, respinsă anterior, unitatea muntenescă a limbii: „traducătorii s-au străduit să folosească o limbă cit mai unitară, bazată pe fonetismul graiului muntenesc, nereușitele, din acest punct de vedere, datorindu-se, faptului că „îstrădaniile lor n-au fost cîtuși de puțin coordonate”, ceea ce face ca „valoarea *Biblei de la București* să fie inegală sub raportul limbii literare”⁸. Concluzia finală șterge și aceste rezerve: „Cu toate acestea, prin calitățile sale, prin amplitudinea textului, prin circulația mare pe care a avut-o cartea pe întreg teritoriul de limbă românească și prin prestigiul de care s-a bucurat, *Biblia de la București* a contribuit la impunerea graiului muntenesc ca bază a limbii literare. Principalele versiuni românești ulterioare ale *Bibilei* (Blaj, Șaguna, Galaction-Radu) au folosit, într-o măsură mai mare sau mai mică, textul *Biblei* lui Șerban Cantacuzino, demonstrând astfel caracterul ei de monument fundamental în istoria limbii literare

¹ Op. cit., p. 453.

² Ibid.

³ Ibid., p. 455.

⁴ Ibid., p. 453–455.

⁵ Ibid., p. 457.

⁶ Ibid., p. 453.

⁷ Ibid., p. 457.

⁸ Ibid.

române, una pentru toți români”⁹. Pe căi mai ocolite, se ajunge și în tratatul academic de istorie literară tot la concluzia lui Iorga, asupra căreia ne-am oprit mai înainte, care consideră *Biblia* din 1688 „o operă de unitate națională”. Concluziile autorilor tratatului merg mai mult în această direcție (Iorga–Cartojan), iar observațiile de amănuț, cu nuanțările de rigoare, sunt formulate mai înainte de Ovid Densusianu, deosebite, într-o anumită măsură, atunci cînd este vorba de rolul *Bibilei* românești din secolul al XVII-lea la dezvoltarea limbii române literare, de cele ale marelui istoric.

Ovid Densusianu avea intenția, după cum mărturisește în prefată (dataată iulie, 1937) la cel de al II-lea volum din *Histoire de la langue roumaine*, în care tratează materia secolului al XVI-lea, să-și continue opera sa capitală cu un al III-lea volum „în care urma să se ocupe de secolul al XVII-lea. Paralel se gîndeau să publice și o carte nouă, anunțată în aceeași prefată, *Evoluția estetică a limbii române*¹⁰. Planul acesta n-a fost realizat, dar el se oglindește foarte bine în cursurile pe care Densusianu le ține la Universitatea din București între anii 1929–1938. În cursul pe care îl intitulează *Limbă română în secolul al XVII-lea*, partea I, 1935–1936, partea a II-a, 1936–1937, marele romanist bucureștean se oprește, imediat după considerațiile preliminare, fapt semnificativ, asupra *Bibilei* din 1688, fixind și în felul acesta importanța acestei traducerii pentru cultura română. Nu ezită însă să-și mărturisească îndată „decepțiile” pe care î le pricinuiesc atât prefețele, mai ales prima, „abstractă și discursivă”, cît și textul: „Dacă parcurgem această tipăritură, avem o altă decepcie. Este curios că suntem la o distanță de o sută de ani de limba lui Coresi, care este mai unitară, mai literară decât ceea ce se prezintă în *Biblia de la 1688*”¹¹. Ovid Densusianu precizează cu grija, în continuare, cauzele acestor decepcii, înșirind o serie de particularități de limbă care îl apar, conform cu teza pe care o susțineea cu cea mai mare consecvență, că la baza limbii române literare stau textele coresiene, ca abateri de la normele limbii literare, de po atunci unice: „Referindu-ne la fonetică, e de amintit o particularitate întîlnită des în tipărituri: întîlnim cuvîntul *Dumnezeu*, *dumneziesc*, cu ă în loc de e. Mai apare ă și în alte cazuri ca, de exemplu, în *deșăr*, *sădea* etc. Chiar forma aşa de caracteristică pentru graiul muntenesc, *seard*, apare mai des cu fonetismul *sără* ca în Moldova și alte regiuni. La Coresi sunt întrebuijtanțe unele muntenisme, totuși constatăm o unitate, care nu apare, aşa cum ne-am așteptat, în *Biblia lui Șerban*. Și atunci ne întrebăm: cum se face oare că acei care au tradus cu multă silință, au tipărit cu multă îngrijire întreaga *Biblie* au lăsat să se strecoare asemenea forme? De ce concesiune pentru unele forme locale? Mărturisesc că explicația nu e ușor de dat. Nu putem să intrucăt cei care au colaborat și-au impus unele preferințe. Mai intervine însă altceva: intrucăt unele din aceste forme nu ar fi de

¹ Ibid., p. 457–458.

² Aceste cursuri au fost tipărite multă vreme după moartea autorului: Ovid Densusianu, *Opere*, III, ediție critică și comentarii de Valeriu Rusu, *Limbă română în secolul al XVII-lea. Evoluția estetică a limbii române*, Editura Minerva, București, 1977.

³ Op. cit., p. 28. Densusianu este de altfel inconsecvent. În *Evoluția estetică a limbii române* sunt apreciate mai mult prefețele cărților din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, decât cuprinsul lor: „În secolul al XVII-lea și al XVIII-lea prefețele sunt mai interesante decât cuprinsul cărței chiar, pentru că de multe ori și mal ales cînd e vorba de cărțiile bisericesti, prefețele acestea sunt de multe ori o profesiune de credință, sau, altori ne dezvoltă unele lucruri din viața noastră culturală care nu ne poate rămîne indiferentă” (ed. cit., p. 244).

⁴ Ovid Densusianu, *Limbă română în secolul al XVII-lea*, ed. cit., p. 28.

atribuit culegătorilor?“¹. Nedumeririle și întrebările lui Densusianu au fost reluate întocmai de mulți dintre filologii români care s-au ocupat de limba *Bibliei* din 1688. Prestigiul — subliniat și de Ovid Densusianu — de care s-a bucurat, pe bună dreptate, acest text, tipărit în capitala Țării Românești, care va deveni în secolul al XIX-lea capitala țării unite sub domnitorul Al. I. Cuza, în 1859, ar fi trebuit să producă dăvada cea mai importantă că limba română literară unică s-a născut pe baza graiului vorbit în sudul țării, reflectat în cărțile tipărite de diaconul Coresi la Brașov, în secolul al XVI-lea. Celebul text contrazicea o prejudecată adinc înrădăcinată, cauzând „decepțiile“, atât de explicit exprimate de Densusianu, în rîndul tuturor acelora care o împărtășeau. De fapt, după cum vom vedea, limba *Bibliei* bucureștene nu era lipsită de unitate din cauză că nu respectă „norma“ coresiană, cum credea Densusianu. Unitatea ei trebuie altfel înțeleasă, în cadrul condițiilor și normelor specifice momentului cînd se tipărește *Biblia* de la 1688, altele decît în secolul al XVI-lea și altele decît în vremea noastră. *Biblia* lui Șerban Cantacuzino, desigur dezvoltate unele așteptări, cum recunoaște Ovid Densusianu, „a avut în același timp multă influență, pentru că a fost citită în atîtea bisericî nu numai în Muntenia, dar și din Ardeal, încît limba traducătorilor acestei *Bibliei* n-a putut desigur să rămînă fără ecou în sufletul acelora care au ascultat-o“², și, adăugăm noi, mai ales în sufletul acelora care au citit-o. Această traducere juxtaliniară, cu toate neajunsurile care rezultă de aici („frazele, oricăt de românești erau, [...] veneau să corespundă textului din alte limbi“³), limba fiind încă „foarte nesigură, foarte stîngace“, din motivele arătate, reprezentă totuși, concede Densusianu, „o românească ceva mai netezită, mai evoluată în orice caz, decît aceea a lui Coresi“⁴. Ilustrarea cu care Densusianu își susține concluziile cu privire la locul pe care îl ocupă *Biblia* din 1688 în „evoluția estetică a limbii române“ este foarte sumară — practic ea se reduce doar la începutul *Psalmului XXI* — și, prin urmare, neconcludentă: „Cuvintele se alătură la sfîrșitul frazei și nu sint însărate în ordine normală, aşa încît ne găsim în fața unei expremări defectuoase cu toate că avem de-a face cu unul din psalmii cei mai cunoscuți“⁵. De fapt această înceiere îi servea autorului cursului citat, care și studiază și se folosește în această perspectivă de valoare ilustrativă a citatului, pentru a demonstra, forțind trecerea de la o operă la alta, în mod destul de ciudat, altceva, și anume că psaltria versificată de Dosoftei în secolul al XVII-lea, mai veche, deci nepotrivită pentru o astfel de apropiere, nu are nici o valoare estetică⁶, exagerare evidentă, cum au dovedit-o ultimele cercetări consacrante activității poetice a mitropolitului moldovean. Rezultă din cele spuse pînă aici foarte limpede că înălțimea la care situa Iorga, din toate punctele de vedere, *Biblia de la București* scade foarte mult în interpretarea lingvistică și estetică a lui Ovid Densusianu, care de altfel manifestă, mai ales sub ultimul aspect, o rezervă accentuată cu privire la întreaga producție literară românească din secolul al XVII-lea, lipsită de „darul imaginației“⁷, cum argumentează, cu probe insuficiente, în cursul, din atîtea

alte puncte de vedere extrem de interesant, *Evoluția estetică a limbii române*.

Urmașii lui Densusianu își însușesc multe din aceste opinii, care sead ponderea *Bibliei* din 1688 în dezvoltarea limbii literare și, implicit, în „evoluția ei estetică“. În *Istoria limbii române literare*, vol. I, de Al. Rosetti, Boris Cazacu și Liviu Onu, se reproduce, cu mici modificări și cu o ilustrare lingvistică mai bogată, capitolul consacrat *Bibliei* de la 1688 în tratatul academic de istoria literaturii române⁸. Singurul amănunt care merită să fie remarcat este doar încercarea de a sublinia și mai puternic, cum rezultă și din subtitlul capitolului (*Consolidarea trăsăturilor muntenesti ale limbii române literare?*), dependența *Biblici de la București* de graiul muntean, impuls de Coresi ca limbă literară prin cunoșcuțele sale tipărituri de la Brașov (1559—1581). În continuarea cărților tipărite de Coresi, beneficiind de avantajele unei răspîndiri mult mai largi în lumea românească a secolului al XVII-lea, este așezată *Biblia*, carte fundamentală, care nu mai satisfac numai nevoile de cult, pentru că se adresează tuturor cititorilor, nu numai unor anumite categorii, slujitorilor bisericii în primul rînd. Nesusinută de fapte, alăturarea celor două momente culturale, la distanță de un secol, în vederea explicării unui efect comun, realizarea unei limbii literare unice pe bază muntenescă, apare cel puțin forțată. Cel dintîi care cere, în lucrări intinse, cu argumente temeinice și în termeni neechivoci, revizuirea acestei teze cu privire la originea și evoluția limbii literare în perioada veche⁹ este G. Ivănescu, în teza sa de doctorat din 1945, *Problemele capitale ale vechii române literare*¹⁰, în mai multe din studiile sale ulterioare¹¹ și, cu cățiva ani în urmă, în *Istoria limbii române*¹². Plecînd de la unele observații mai vechi ale lui A. Philippide¹³, Moses Gaster¹⁴, G. Ibrăileanu¹⁵, G. Ivănescu va respinge primatul textelor coresiene în fixarea normelor unice ale limbii române literare, succesiune în care s-ar plasa și *Biblia de la București*, fundamentind cunoșcuta și discutata sa teorie a dialectelor (variantelor) limbii române literare în perioada veche: „A susține că limba literară româ-

¹ Vezi Al. Rosetti, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, I, *De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, Editura Minerva, București, 1971, cap. *Consacrarea limbii române ca limbă a cultului religios în Tara Românească. Biblia de la București (1688)*, p. 167—181 și *Istoria literaturii române I, Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780)*, redactor responsabil acad. Al. Rosetti, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1964, p. 451—458.

² Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, op. cit., p. 167.

³ Au pus în discuție, fără să luăm în seamă toate contribuțiiile, cu rezultate și argumente diferite, realizarea unității limbii române literare pe baza textelor coresiene, în perioadă veche, Iorgu Iordan (*Limbă română literară (Privire generală)*, în „Limbă română“, III, 6, 1954, G. Istrati (*Caracterul regional al textelor noastre vechi*, în *Limbă română literară. Studii și articole*, Editura Minerva, București, 1970) și, în anii din urmă, Ion Gheție (*Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei R.S.R., București, 1975, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978), Șt. Munteanu și Vasile D. Tăra (*Istoria limbii române literare*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1978, 1983).

⁴ G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Tipografia Alexandru Terec, Iași, 1948.

⁵ G. Ivănescu, *Teoriile eronate despre limba română literară*, în „Iașul literar“, 1956, nr. 10, *Existența dialectelor literare*, în „Convergență literară“, 1972, nr. 4.

⁶ G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Editură Junimea, Iași, 1980.

⁷ A. Philippide, *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași, 1888.

⁸ Moses Gaster, *Chrestomatie română*, I, *Introducere*, București, 1891.

⁹ G. Ibrăileanu, *Istoria literaturii române (Epoca Conachi)*, curs universitar litografiat ținut la Universitatea din Iași în 1909—1910, tipărit în *Opere*, VII, ediție critică de Rodica Rotaru și Al. Pîru, Editura Minerva, 1979.

¹ Ibid.
² *Evoluția estetică*, ed. cit., p. 247.
³ Ibid.
⁴ Ibid.
⁵ Ibid.
⁶ Critică negativă pe care o face Densusianu *Psalliril* lui Dosoftei este concentrată în fraze apodictice ca aceasta: „Nu cred că Dosoftei ar fi avut vreo influență prin încercările lui asupra limbii literare și mai ales să fi dat sugestii în ceea ce privește exprimarea poetică“ (op. cit., p. 257).

⁷ Op. cit., p. 245. Vezi și argumentele de la p. 246—247.

nească a fost una singură de la începutul ei și pînă astăzi pe tot pămîntul românesc este a falsifica lucrurile¹. Problema aceasta, mult timp atât de controversată, a fost reluată, cu mai bine de un deceniu în urmă, de Ion Gheție, în mai multe din lucrările sale. Ne interesează aici în special referirile autorului la *Biblia* tipărită de Șerban Cantacuzino în 1688 și la rolul acesteia în evoluția limbii române literare.

În capitolul *Limba literară în perioada 1656–1715*, din masivul volum *Baza dialectală a românei literare*, partea consacrată tipăriturilor din *Muntenia*², Ion Gheție remarcă, aşa cum era și firesc, ca „operă de căpetenie a literaturii religioase din această perioadă”, *Biblia de la București*. Cînd fixeză „trăsăturile fundamentale” și cele „secundare” ale acestei variante a limbii române literare dintre anii menționati, comparativ cu „normă cărților tîrgoviștene din anii 1650”, numeroase exemple sunt extrase din această importantă sursă. Autorul observă, pentru această perioadă, „o destul de puternică influență a limbii vorbite asupra normelor variantei literare”³ în textele din *Muntenia*: „Ca fapte mai semnificative ale acestei acțiuni vom remarcă, în domeniul scrierilor bisericesti, sporirea semnificativă a cazurilor de durificare a ţuierătoarelor *s*, *j* (următoarele *e*, *i*) și notarea mai frecventă a palatalizării labiodentalei *f*. Destul de numeroase sunt și cuvintele în care un e aton medial apare trecut la i (dar formele cu *e* rămîn larg majoritate, aşa încit cu greu s-ar putea vorbi în aceste texte de o alternanță *e/i* în poziția amintită). Mai rar decît ne-am fi așteptat, poate, ne întîmpină rostirea dură a lui *d* (notată sporadic în textele tîrgoviștene ale perioadei precedente)⁴. Explicația oferită pentru apariția acestor fenomene este de ordin sociogeografic: mutarea definitivă, după 1659, a capitalei Țării Românești de la Tîrgoviște la București, într-o zonă dialectală în care particularitățile amintite puteau influența, prin presunția limbii vorbite, norma literară anterioară⁵. Nu pot fi explicate satisfăcător, consideră Ion Gheție, prin factorii locali amintiți, deci prin raportarea „la graiurile muntești din trecut și de astăzi”⁶, o serie de particularități importante. Acestea caracterizează cărțile apărute în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino, 1678–1688, cea mai importantă dintre ele fiind *Biblia*. Dintre fenomenele fonetice nemuntești, nordice și moldovenești, frecvente mai cu seamă în *Biblie* (unele din acestea îl surprinseră altădată și pe Densusianu⁷), sunt reținute cîteva, considerate mai importante: „*i* în *mînile*, durificarea labialelor, durificarea lui *s*, *z*, *f*, prezența lui *dz* și a lui *ȝ*, articolul poseiv invariabil, fonetisme, ca *Dumnașău*, *blăstăm* și pl. *mînule* [...]” Dintre toate se remarcă, printre frecvență ridicată, durificarea lui *s*, *z*, *t*, care, în paginile *Bibilei de la București*, ne întîmpină, adeseori în număr mare, aproape pe fiecare pagină⁸. Prezența acestor fonetisme îi apare lui Ion Gheție, înțocmai ca lui Densusianu, „neașteptată”, pentru că rupe continuitatea unei tradiții: a limbii literare fixate, la nivelul întregii țări, de Coresi (Densusianu), a variantei muntești (Gheție).

S-au dat mai multe explicații, începînd cu Densusianu și alții, întregite de Ion Gheție în *Baza dialectală a românei literare*, prezenței acestor particularități

nemuntești din paginile *Bibilei de la București*. Stabilirea cu exactitate a contribuției lui Milescu la traducerea *Vechiului Testament* din *Biblia* tipărită în 1688 oferă o bază serioasă pentru susținerea afirmației că unele din aceste sapte de limbă pot fi reminiscențe din acest vechi strat, deși se puțe întrebarea de ce muntenii care revizuesc textul nu le elimină, restabilind norma literară a variantei în care scriau. Admiterea ipotezei că prima revizie a fost făcută de moldoveni, de Dosoftei și colaboratorii săi, cum presupune N. A. Ursu, aduce un argument în plus în favoarea justificării prezenței faptelor de limbă nemuntești din sursă directă, mai ales că, aşa după cum am arătat într-unul din capitolele anterioare, avem toate motivele să credem că Milescu a păstrat un timp mai îndelungat decît s-a presupus pînă acum manuscrisul acestei traduceri, la care mai lucra încă în 1668. Fișete rămîne deschisă, și în această ipoteză, întrebarea de ce „acei oameni al locului”, menționați cu aceste cuvinte, sub semnatûra lui Șerban Cantacuzino, în prefăța *Bibilei*, ca revizori ai textului care se tipărește, au renunțat la o parte din „moldovenism” (africata *dz*, folosită cu consecvență în ms. 45, care îl reproduce, cu unele modificări, pe acela al lui Milescu, dintre fenomenele cele mai caracteristice) și au păstrat atîtea altele. Mai mult, aşa cum atrage atenția și Ion Gheție, în *Noul Testament* din *Biblia de la București*, partea netradusă de Milescu, apar de asemenea unele particularități nemuntești, păstrate poate din paginile *Noului Testament de la Bălgard*, una din sursele principale, neîndoioanelice, ale tipăriturii din 1688. Acest fapt ne pune în față unei noi întrebări: de ce, în alte cazuri, foarte semnificative, modelul oferit de tipăritura transilvănenă din 1648 n-a mai fost urmat în textul de la București: „e de remarcat că, într-o serie de locuri unde tipăritura din 1648 prezintă de pildă, *s*, *z*, *f* moi, *Biblia* bucureșteană notează rostirea dură a acestor consoane”⁹. Este de reținut și o altă observație a lui Ion Gheție: „Nu trebuie, apoi, să pierdem din vedere faptul că unele dintre particularitățile menționate mai sus (în special durificarea lui *s*, *z*, *t*, dar nu numai acest fenomen) se întîlnesc și în alte cărți tipărite la București, despre care nu se poate spune că descind din originalele moldovenești sau ardeleniști”¹⁰. *Svinta și dumnezeiasca liturghie*, tipărită în capitala Țării Românești, în 1680, considerată ca o replică munteană la aceea a lui Dosoftei, apărută la Iași în 1679 (*Dumnezeiasca liturghie*) și *Mărgăritarele* traduse de Radu și Șerban Greceanu (1691) sunt în această situație. După ce emite și altă ipoteză, pusă repede sub semnul îndoielii, practic respinsă („durificarea lui *s*, *z*, *t*, atât de răspîndită în tipăritura din 1688, avea curs în Oltenia la finele secolului al XVII-lea și, prin urmare, ea putea fi pusă pe seama unui oltean”¹¹), Ion Gheție ajunge tot la explicația lui Densusianu, foarte răspîndită de altfel. Așa zisele trăsături nemuntești din *Biblia de la București* se datorează intervențiilor tipografilor moldoveni, numeroși și cunoscuți ca nume, care lucrau în timpul lui Șerban Cantacuzino și, mai tîrziu, al lui Constantin Brîncoveanu, în Țara Românească. Dintre aceștia, un rol important în tipărire *Bibilei*, menționat cu exactitate la sfîrșitul ediției, l-a avut episcopul de Huși, Mitrofan, la vîremea aceea șeful tipografiei Mitropoliei din București, corectorul principal al întregului text. Sunt bine cunoscute și numele altor tipografi moldoveni, ca Chiriac și Atanasie, care se ocupă de tipărirea *Liturghiei* din 1680 și a *Evangheliei* din 1682 (Chiriac), la care se adaugă *Evanghelia greco-română* din 1693, „îndreptată” de „prea micul

¹ Problemele capitale, p. 70.

² Baza dialectală a românei literare, p. 330–342.

³ Op. cit., p. 338.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid., p. 339.

⁷ Ovid Densusianu, *Limba română în secolul al XVII-lea*, curs ilustrat, 1935–1936, ed. cit., p. 28.

⁸ Ion Gheție, op. cit., p. 339.

¹ Ion Gheție, op. cit., p. 340.

² Ibid.

³ Ibid.

intru ieromonahii Athanasie Moldoveanul¹. Rolul jucat de tipografii și diortositorii moldoveni este extins, în cazul manuscriselor istorice, asupra copiștilor².

De la început trebuie să observăm că acest argument, invocat în atîtea rînduri pentru a explica prezența unor „particularități nemuntești”, în cele mai multe cazuri moldovenești, în textele din Tara Românească, este extrem de subred. Este greu de presupus că un autor cunoscut, care putea urmări procesul de tipărire, dacă acceptăm părerea că nu-l supraveghea, se înstrăinează atât de mult de propriul său text încît acceptă schimbări radicale în modul lui de a scrie, modificări împinse, în unele cazuri, cum sint cele citate, pînă la abandonearea unor norme fonetice sau ortografice pe care le respectase pînă atunci. În ceea ce-l privește pe Mitrofan, intervine și un alt factor demn de luat în seamă: declaratia sa că nu a intervenit în text („precum am aflat în izvod aşa am dat și în tiparui”³). Ar trebui să înțelegem de aici că Mitrofan, „a tot meșterșugul tipografiei și îndrepătrii cuvintelor rumânești ostenitoru”⁴, s-a aplcat asupra textului încredințat cu sarcina de a-l „îndrepta” după manuscrisul muntean, rămnind în rolul său de corector, nu de colaborator. S-ar putea obiecta că, în secolul al XVII-lea, aceste sarcini nu erau precizate cu rigoarea de astăzi, încit ușor se puteau încalcă. Putea interveni atunci controlul și ambitia autorilor sau a celor care se pretindeau astfel, frații Greceanu, în cazul *Biblici*, pentru temperarea unor schimbări sistematice a normelor muntești de scriere. Știm de altfel că, în alte cazuri dintre cele invocate de susținătorii punctului de vedere după care tipografii influențau profund limba cărților pe care le tipăreau, nu ei erau și coretori (printre altele chiar cazul *Bibliei*). Corectorul *Liturghierului* din 1680 este ieromonahul Inochentie, celălalt ieromonah, Chiriac, semnind doar ca tipograf⁵. „Cele două înștiințări”, cum sint numite de Ioan Bianu și Nerva Hodos⁶, de la p. 370 a *Evangheliarului* din 1693, îl indică drept diortositor pe „prea micul intru ieromonah Athanasie Moldoveanul”⁷, iar printre „cei meșteri și îscusi și înțelepti și nevoitori tipografi”⁸, pe viitorul mitropolit al Tarii Românești, acum și el doar un „prea mic în ieromonah”, Antim din Iviria. Rolul lui Antim Ivireanul în tipărirea și îndrepătarea acestei cărți rezultă împede din atritivele pe care și le acordă chiar acesta: meșter tipograf, „îscusit, înțelept și nevoitor”⁹. Într-un stil foarte personal, care avea să-i aducă un loc important în literatura română, viitorul mitropolit, citindu-l pe evanghistul Matei, sugerează dificultățile care-i stăteau în față, învinse prin credință și perseverență: „De veți avea credință și nu vă veți îndoi, veți zice muntelui acestuia, rădică-te și te aruncă în mare, [și] să va face, și toate oarecile veți cere, crezind, veți lăua”¹⁰. Aceste dificultăți, sugerate de imaginea evanghistului, nu erau ale unui simplu culegător; după cum rezultă din precizarea care urmează: „Deci spre acesta căutind cu tot sufletul și inima, prin trudă și osteneală nu puțină m-am atins de acest folositorul de suflet lucru”¹¹. „Îndrepătarea greșalelor”, cu ajutorul cititorilor, este invocată de ambii ieromonahi, și de diortositor (Atanasie Moldoveanul) și de tipograf (Antim de la Iviria, cum semnă atunci). Nu credeam că, în aceas-

tă situație, cînd amîndoi ieromonahii s-au îngrijit de text, colaborind prin forță împrejurărilor, Antim Ivireanul nu-si putea impune punctul său de vedere dacă ar fi considerat că trebuie restabilită norma muntească de scriere. Lucrurile se prezintă cu totul altfel. În cuvîntul său către cititor, deci într-un text care exclude orice constringere din afară, apar, sub propriul său nume, numeroase (comparativ cu seurimea textului) și surprinzătoare particularități nemuntești: *Dumneazu dumnezăiasca, dumnezășlii, dumnezăescul, dumnezăire, singuri, pușină, întăi*¹². Este greu de crezut că Antim Ivireanul și-a moldovenizat textul sub influența lui Atanasie. Aceasta era de fapt „normă” de scriere atunci și la Iași și la București. După cum se vede, explicația unor fonetisme nespecifice variantei muntești a limbii române literare din această perioadă în *Biblia de la București*, cel mai important text din epocă în această situație, trebuie căutată și în altă parte decât în intervenția corectorilor sau a tipografilor, pe care, firește, n-o excludem.

Ne obligă să căutăm noi explicații și alt fapt. Frații Greceanu își scriu propriile lor traduceri cam cu același particularități nemuntești în fonetică pe care le întîlnim în *Biblia de la București*, o operă de „colaborare”, peste timp și prin forță împrejurărilor, între un moldoven, Nicolae Milescu, traducătorul *Vechiului Testament* (ca să nu mai vorbim de revizia moldovenească a textului său), un transilvănean, Simion Stefan; care tipărește *Noul Testament de la Bâlgard*, și frații Greceanu, munteni, care poartă răspunderea redacției integrale, muntești, a faimoasei tipărituri din 1688. Privind cu atenție limba *Mărgăritarelor*¹³, observăm că ea este, sub aspectele fonetice care ne interesează și pe care le urmărim aici, aproape identică cu aceea din *Biblia de la București*, începînd chiar cu prefețele cărții, prima adresată voievodului și a doua, „binevoitorului cetitoriu”, semnată de frații Greceanu: *Dumneazu* (peste tot, în cele două prefețe, cu o singură excepție, *Dumnezeu* (f. 1 r), dar *dumnezeescu* (f. 1 r), *nedumnezeiréa* (f. 1 r), *dumnezelor* (f. 2 v), *dumnezeescul* (f. 2 r), *asămănarea* (f. 1 r), *asamănă* (f. 1 r), dar și *asemenea* (f. 1 r) *singur* (f. 1 v) etc. Un sondaj în paginile acestei traduceri confirmă pe deplin această răspindire a velarizării lui e și i după s, z, în tipăriturile munte ale epocii: *Dumneazu*, în nenumărate exemple, mai rar *Dumnezeu*, *Dumnezăului* (f. 178 v), dar *dumnezeirii* (f. 178 r), zăci: „zăci de mii” (f. 15 r, v), păzască: „ca să păzască calea” (f. 17 r), auzit: „am auzit zicind” (f. 18 r), înțelepli (f. 1 v), înțelepăscă (f. 4 r), dar înțelepăști (f. 1 v), *asamănă* (f. 100 r), sara: „păna în sara” (f. 75 r), sâhăstril, în Scara aceștii cărți, în Istoria a lui Dionisiu ieromonahul, dar sehăstril, în titlul din interiorul cărții (f. 168 r) etc. Apar pînă și exemple de palatalizare a lui f+i: *fiară și hiară* (f. 2 r), hiarăle: „hiarăle cele sălbăteci” (f. 47 v). S-ar putea, pînă la urmă, obiecta, deși noi nu vedem temeiul acestei obiecții, că Mitrofan, „la a tot meșterșugul lucrului al aceștii sfinte cărți și al diorthosirii limbii rumânești”, în calitatea pe care și-o mărturisește într-o scurtă însemnare de la sfîrșitul cărții (f. 178 v); a mers atât de departe în acțiunea de înălțare a normelor de scriere specifice textelor muntești. Încit a modificat, într-o carte tipărită la București, pînă și limba prefețelor celor doi logofeti, nu numai grafia traducerii, introducind în loc „norme” moldovenești.

Lipsa de temeinicie a unor astfel de afirmații poate fi verificată cu ușurință, atrăgînd în comparație texte care stau departe de orice presupusă influență a moldo-

¹ BRV, I, p. 334.

² Ion Gheție, op. cit., p. 341.

³ BRV, I, p. 291.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid., p. 237.

⁶ Ibid., p. 334.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., p. 335

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Mărgăritare, adeodă cuvînt de multe feluri a celui întru sfînti, părintelul nostru Ioan, arhiepiscopul Tarigradului, a lui Zlătouș, și ale altor sfînti părinți...; Tipografia Mitropoliei, București, 1691.

veanului Mitrofan și a colaboratorilor și uceniciilor săi de la tipografia Mitropoliei din București. Cel mai semnificativ dintre aceste texte este cronică lui Radu Popescu, rămasă în manuscris pînă înztru, ca toate celelalte scrieri istorice: *Istoriilor domnilor Țării Rumânești*¹. Pentru explicarea numărului mare de velarizări ale vocalelor și i precedate de s, z, t, în primul rînd, dar și de alte consoane, în cronică lui Radu Popescu, ar putea fi invocate și o serie de cauze speciale. Tratarea paralelă a *Istoriilor domnilor Țării Rumânești*, cum și-a intitulat Radu Popescu cronică, cu aceea a domnilor din Moldova, observind, în același timp, tot ce se petrece în Transilvania, într-un cadru larg de istorie universală, favorizează, prin sursele folosite, care sunt vechile leto-pise ale țării, cele moldovenești îndeosebi, pătrunderea unor elemente nemuntești în varianta literară munteană pe care o reprezintă această cronică². De altfel este vorba adesea de aceiași domni în ambele principale, cazul lui Nicolae Mavrocordat, al căruia cronică de curte, răspândită pentru credință sa, arătată și în scris, cu ranguri boierești, a fost Radu Popescu, în special în a doua domnie a primului domn fanariot pe tronul țărilor noastre, cînd marele vornic și sfetnicul său apropiat își scrie o importantă parte a cronicii, cea de a doua (1688–1719), pe care o va continua, după 1723, pînă la sfîrșitul vieții, ca monah, după ce se retrage din viață publică. Cuprinse în compilații întinse, aceste cronică, retranscise și adaptate din porunca și conform cu interesele de moment ale domnilor din familia Mavrocordat, în scaun la București și la Iași³, puteau suferi și ca limbă o serie de modificări. Transcrierea lor în Muntenia – se cunoaște, de pildă, numele unui copist bucureștean, popa Stanciu de la biserică Tuturor Sfinților – putea conduce la uniformizarea, pe baza normelor acestei variante literare, a întregului text. Reținem precizarea acestui copist, care indică sursele moldovenești și muntești compilate: „Leatopiseș între carele să coprindă domnia dîntă și de a doa din Țara Moldovei a măriei sale prealuminalui nostru domn, Io Nicolae Alexandru voievod carele iaste alcătuit de Nicolae Costin vel logofăt, feciorul lui Miron Costin ce au fost logofăt mare, și domnia dîntă și de a doa iară a măriei sale din Țara Rumânească tocmit și aşezat de Radul Popescul

¹ Folosim ediția *Cronică munteană*, I, îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, Editura pentru Literatură, București, 1961, la care trimite cifra din paranteză, în toate exemplele citate.

² George Pascu, în *Istoria literaturii române din secolul al XVII-lea*, Iași, Institutul de Arte Grafice „Viața Românească”, 1922, afirmă că „moldovenii și cronicarii moldoveni au exercitat o influență așa de puternică asupra muntenilor și cronicarilor munteni, încît acestia din urmă, de pe la 1650, au început să adopte termenii moldovenești munteani, *Tara Muntenească, munteană, în loc de rumană, Tara Rumânească, rumânească*” (p. 26). Lingvistul și istoricul literar ieșean citează exemple din cronică lui Constantin Cantacuzino, un anonim de la începutul secolului al XVIII-lea, Radu Popescu, Radu Greceanu și Crónica anonimă (1290–1688) (*Leatopiseș cantacuzinesc*). La termenii menționați sunt adăugate cîteva alte cuvinte (p. 26–29), considerate tot de proveniență moldovenească, după care se formulează această concluzie, nu lipsită de o bună doză de exagerare: „Muntenii (...) ceteau, plăgau, prelucrau și imitau pe moldoveni și adoptau chiar numeli dat de moldovenii țării și neamului lor” (p. 29). Nu se vorbește niciodată, în acest capitol din carteia lui Pascu, de vreo influență fonetică moldovenească în cronicile muntene.

³ Constat. Grecescu, în *Introducere la Istoriile domnilor Țării Românești* de Radu Popescu Vornicul, din ediția critică pe care o îngrijeste, apărută după moartea sa în colecția *Cronicile medievale ale României*, IV, Editura Academiei R.P.R., București, 1963, cercetăza îndeaproape includerea unor părți redactate de Radu Popescu în cronicile oficiale mavrocordăști, cu scopul de a integra istoria primului domn fanariot în istoria țării (p. LIX–LXXI). „Cronică fiind închinată domnului, lui Nicolae Mavrocordat, acesta și poate și fiul său, Constantin, au dispus cum să fie folosită pentru un corp oficial al domnilor primului domn fanariot în Moldova și în Țara Rumânească” (LIX).

ce au fost vornic mare, coprinzînd și alte lucruri ce s-au întâmplat printre-altele părți într-aceste domnii ale măriei sale, carele l-am scris eu, popa Stanciu de la Biserică Tuturor Sfinților, în scaunul domniei, în București”⁴. Avem toate temeiurile să credem că un astfel de text putea reprezenta „normă” literară muntească a începutului de veac al XVIII-lea.

Particularitățile fonetice nemuntești din această cronică sunt numeroase și au o frecvență ridicată, depășindu-le, în unele cazuri, pe cele din *Biblia de la București*. Velarizarea lui e și i după s, z, t, fenomenul cel mai des invocat atunci cînd se discută astfel de interferențe ale normei muntești cu cea moldovenească în textele din Țara Românească din această perioadă, nu se realizează cu aceeași consecvență ca velarizarea lui e și i după și-erătoare (s, j), fenomen mai vechi decît în Moldova, în graiurile de tip munteanesc⁵, dar atât în *Biblia de la București* cît și în cronică lui Radu Popescu exemple de felul celor invocate se găsesc peste tot, într-un număr semnificativ, încît acest fapt nu poate trece neobservat: *mazilise* (255)⁶, *mazili*, *mazilit* (257, 549), *puișin* (267), *săcui*, *săcuii* (277, 278, 471), *săcuilor* (277), *Săcianul* (406), *dumnezăiasă* (459, 530), *Dumnezău* (472, 529), dar și *Dumnezeu* (457), *sîngur* (513), *sînguri* (502), *nemfăști* (471, 475, 476, 502, 509), *nemfăscu* (511), *imbogășindu-să* (473), *puișintele* (475), *îndemnăsă* (480), *zicături* (485), *zicea* ((480, 496; 502), *cumsăcade* (472, 491), *zapisăle* (491), *osăbit* (493), *cuvinte frumoasă* (493), *înfrumusăindu-să* (530), *casăle* (493), *ascunsăle* (499), *auzindu* (506), *brașă* (507), *grăbisă* de *îspăvisă* (507), *înșălepicuine* (507), *slobozască* (507), *înșălegind* (508), *stînge* (549) etc. Împotriva obiectiei care să-riputea face că astfel de fonetisme, sau măcar o parte din ele, se păstrează din sursele moldovenești folosite de cronicarul muntean sau sunt introduse de copiștii moldoveni, cum s-a afirmat, stau cel puțin două fapte: 1) aceste fenomene apar și în pasajele memorialistice, puse sub declarații ca acestea: „cum am văzut și noi cu ochii noștri, acestea ce scriem” (p. 459); „că noi cu ochii noștri le-am văzut și cu miinile noastre le-am pipăit” (p. 491); 2) prezența copiștului muntean se simte peste tot, în exemple numeroase de fonetisme care nu puteau să apară în scrisul unui copist moldovean, care ar fi trebuit să eliminarea lor: *dă* și *pă*, în foarte multe exemple, fără să aibă o frecvență eliminatorie a variantelor literare (*de* și *pe*), *dăzbraci* (234), *striine* (234), *dăplin* (244, 546), *dășarte* (245), *dăgrab* (246, 256), *dăzgropindu-l* (266), *dupre* (316), *dupe* (288), *dăzmierda* (292), *dăzmierdat* (390), *dăspre* (324), *dăzlipise* (330), *dășlepindu-se* (331), *dăcil* (381, 454), *dăspopi* (394), *oichi* (495), *ureichi* (520) și chiar un neașteptat *piciere* („ca cum ar veni capul calului pașii drept *piciere* hanului”, 563) etc. Se confirmă, și în felul acesta, concluzia formulată de Ion Gheție în *Baza dialectală a româniei literare* cu privire la „dubla presiune”, cum o numește autorul, exercitată între 1656–1715, „mai ales în prima parte a intervalului, din partea graiurilor locale și din partea normei moldovenești”⁷. Se recomandă, din aceste motive, îndepărtarea „opiniiei curente, după care *Biblia* bucureșteană ar fi avut rolul de a împune graiul muntean ca bază a limbii române literare”⁸, recomandare pe deplin justificată, deși motivarea ei trebuie întregită cu cîteva nuanțări, care pun în discuție atât răspîndirea fenomenelor rezultate din „presiunea graiurilor locale și din partea normei

¹ Op. cit., p. LIX.

² Vezi teoretizările lui Vasile Arvinte, *stud.*, cit., p. 56, urmate de bogate exemplificări în paginile următoare.

³ Cifra din paranteză trimite la ediția *Cronică munteană*, 1961.

⁴ Op. cit., p. 341.

⁵ Ibid., p. 342.

moldovenesci", cît și durata unor astfel de influențe. Această influență nu s-a exercitat „îndeosebi asupra limbii tipăriturilor bisericești”¹, cum se afirmă, ci și în scrierile istorice, în egală măsură în cronica lui Radu Greceanu², și într-o formă mai accentuată încă în cronica lui Radu Popescu, de care ne-am ocupat pe larg mai înainte. Este greu de sustinut — deși afirmația se face în mod curent — că astfel de influențe, care culminează în *Biblia de la București*, textul muntean cel mai „moldovenizat” din toată literatura religioasă, începează după 1688, „datorită în special lucrărilor lui Antim Ivireanul”³.

Insistența noastră de a lărgi cît mai mult aria textelor comparate a urmărit un singur scop: să demonstrează că *Biblia de la București*, acceptând particularități numite „nemuntești”, „ardelenesci” sau „moldovenesci” (frecvența ridicată a unor velarizări, printre alte fenomene fonetice), nu reprezintă un caz izolat, care ar îndreptăgi „dezamăgiri” de felul aceleia pe care o încercase, cu ani în urmă, Densusianu. În paginile *Bibliei* din 1688 recunoaștem o tendință mai generală și de mai lungă durată în limba română literară, pentru că se prelungește și în deceniile următoare, care favorizează scrierea cu velarizarea lui *e* și *i* în condițiile arătate. S-ar putea vorbi mai curind, într-o vreme când norma de scriere era încă fluctuantă, de o solidarizare a textelor din acest punct de vedere (acceptarea unor forme velarizate, muntești, de către moldoveni, moldovenesci de către munteni) decât de o separare a lor. Această separare forțată a afectat mai ales *Biblia de la București*, transformată pe nedrept de unii filologi într-un model contestabil pentru că nu corespunde pe deplin normei muntești anterioare. S-a mers, după cum am văzut, atât de departe în sanctonarea acestei „abateri” incit să vorbit chiar de necesitatea reimpunerii, în faza imediat următoare, a normelor muntești abandonate de cei care fixează textul *Bibliei* tipărite de Șerban Cantacuzino: „Norma munteană este restabilită însă în cărțile tipărite de A. Ivireanul, prin intermediul căror varianta literară de tip sudic exercită o influență covîrșitoare asupra limbii tuturor tipăriturilor românești de pînă la 1780”⁴.

Chiar și un simplu sondaj — dar ar trebui făcută o cercetare exhaustivă — în tipăriturile lui Antim Ivireanul și, de asemenea, în texte manuscrisă în care se păstrează predilecția mitropolitului muntean, ne demonstrează începând cu măsură această afirmație este intenționată și în ce măsură este exagerată. Este adevărat că în textele lui Antim Ivireanul nu mai apare, de la un moment dat, pentru că un timp este reprobusă exact situația din *Biblia de la 1688*, fonetismul *Dumnezeu*, discutat încă de Densusianu. Acest fonetism este prezent peste tot, de pildă, în *Evanghelia* tipărită de Antim Ivireanul la Snagov în 1697⁵, repetându-se cu o frecvență care arată că aceasta era norma de scriere generală la sfîrșitul secolului al XVII-lea: „La început era cuvîntul și cuvîntul era la *Dumnezeu*. Și *Dumnezeu* era cuvîntul. Aceasta era la început la *Dumnezeu*” (f. 1 v). Antim

¹ Ibid., p. 341—342.

² Începătură istorică vieții luminatului și preacresințului domnului Tării Românești, Io Costandin Brîncoveanu Basarab-Voievod, căld dumnezeu cu Domnul a-l au întronat, pentru vremile și înțărările ce în pămîntul acesta în zilele mărîl-sale s-au întîmplat.

³ Ion Gheție, op. cit., p. 342.

⁴ Ștefan Munteanu, Vasile D. Tăra, *Istoria limbii române literare*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 101.

⁵ Sfînta și Dumnezeiasca *Evanghelia*, cu voia prea luminatului și înălțatului Domn și obâduitoriu a toată Tara Rumânească, Io Constanțin B. Voievod, și cu porunca purtătorului pravoslavie, prea sfîntului Kir Theodosie, Mitropolitul a toatei Tării Românești și exarhul plătărilor, acum a doa oară tipărită și diorthosită, mai cu multă nevoie, în Sfînta Mănăstire în Sneaov, la anul de la spăseniua lumii 1697, de smeritul intru ieromonahii Antim Ivireanul. Cifrele din paranteză indică această ediție.

Ivireanul respectă cu fidelitate normele de scriere din edițiile anterioare: *Evanghelia* (1682), *Evanghelia greco-română* (1693). În cele zece file excerptate de noi din *Evanghelia de la Snagov* (f. 1—10 r, v), *Dumnezeu* apare de 32 de ori, în timp ce *Dumnezeu* doar de 5 ori (f. 4 v, f. 5 r, f. 5 r, f. 8 r, f. 8 v). O ocurență ridicată are și *dumnezeiască*, deși în titlul cărții apare fonetismul *dumnezeiască* (*Sfînta și dumnezeiasca Evanghelie*). Alte fenomene vin să confirme aceeași tendință: *sîngure* (f. 2 r), *sîngur* (f. 10 v), dar și *singur* (f. 6 r), *zî* (vb.) f. 2 r, f. 3 r, f. 8 r), dar *ziseră* (f. 2 v), *sămn* (f. 7 r) dar și *semn* (f. 3 v), cu mai multe ocurențe etc⁶. În filele cercetate de noi nu apare decât fonetismul *seară* (f. 2 v, f. 4 r, f. 6 r), întocmai ca în *Evanghelia* din 1682, spre deosebire de *Evanghelia greco-română* din 1693 în care avem *sard*: fiind *sara* (p. 8), dar și *seară*: „făcindu-să *seară*” (p. 13)⁷. Nici în tipăriturile următoare ale lui Antim Ivireanul acest fonetism nu dispără, deși se observă o diminuare a frecvenței sale. Exemplul cel mai concluziv este oferit de *Noul Testament* tipărit de viitorul mitropolit al Tării Românești, la București, în 1703, carte foarte importantă pentru că, pe lîngă că este o lectură preferată în epocă, se vede și necesităților de cult⁸. În *Evanghelia lui Marcu* din *Noul Testament* tipărit în 1703, cercetată de noi în întregime, sub acest aspect, *Dumnezeu*, fonetismul cel mai discutat, începând cu Densusianu, ca element care îndepărtează *Biblia de la București* de restul tipăriturilor muntești, apare de 16 ori, în timp ce *Dumnezeu* cîștigă teren numărind 27 de ocurențe. La sondajele noastre n-am întîlnit, în *Ceaslovul* tradus și tipărit la Tîrgoviște, în 1715, de Antim Ivireanul, decât fonetismul *Dumnezeu*. În descreștere este și fonetismul *sard*, înregistrat o singură dată (11, 11), pe spațiu limitat de care ne folosim aici, față de *seară*, cu 6 ocurențe. În rest, textul tipărit de Antim Ivireanul este surprinzător de fidel acelui din 1688, reprobusă cu modificări neînsemnate. Așa se explică apariția, cu mai mică sau cu mai mare consecvență, în funcție de situația din textul tipărit în 1688, a unor fonetisme ca: *sîngur* (2, 7), *sămnături* (2, 23), *zisără* (2, 24), *auzind* (3, 18), *sămnătoriul* (4, 3), *sămăna* (4, 4), *samăna* (4, 12), *sămănat* (4, 20), *asămăna* (4, 30), *ivală* (4, 22), *minile* (5, 2, 5), *singuri* (5, 32), *dintăi* (14, 12), *hiarăle* (1, 13), *hi* (13, 20) etc. În *Didahile* lui Antim Ivireanul, copiate de Efrem grămaticul în anii 1722—1725⁹, care se mărturisește a fi ucenicul popii Stanciul de la biserică Toți Sfinții din București fenomenele de durificare de felul celor citate pînă acum sunt numeroase: *înșăfăsată* (72^a), *săminat* (72, 91), *asăminarea* (78), *samăna* (113), *asamăna* (118), *asămăntoare* (128), *asămăntor* (129, 131), *asămăntoriu* (129), *sărbăm* (134), *asăminâm* (152), *îmbunătățal* (155) etc. La acestea se adaugă numeroasele cazuri de rostire dură a lui și final: *cetăț* (72), *trimileț*, *întindeț*, *vlnăf*, *venil* (73), *toț* (78), *îmbrăcaț* (79), *bunătăț* (115), *cinstiț* (156) etc. și chiar exemple de palatalizare a lui *f+i*: *hier* (71), *hierul* (73), *hiară* (87, 134). Limba din scrierile lui Antim Ivireanul este, după cum se vede, departe de a reprezenta o revenire totală și spectaculoasă la norma literară munteană. Infleunțele nemuntești din *Biblia de la*

¹ Pentru velarizările de acest tip, vezi teoretizările și exemplele lui V. Arvinte, *stud. cit.*, p. 61—62.

² Sfînta și Dumnezeiasca *Evanghelia elinească și rumânească*, Mitropolia Ungrovlahiei, 1693, diortosită de Atanasie Moldoveanul și tipărită de Antim Ivireanul.

³ Vezi însemnările marginile de pe exemplarul păstrat la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, cotă R.V. IV. 55.

⁴ Vezi descrierea manuscrisului în Antim Ivireanul, *Predici*, ediție critică, studiu introductiv și glosar de G. Ţrempl, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1962, p. 47—48.

⁵ Antim Ivireanul, *Predici*, ed. cit.

cd. 178 Biblia f. 5cv—8T rol. 3 fila 75—140 Mariana

București depășesc mult secolul în care s-a tipărit aceasta.

Specificul limbii române literare de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, epocă dominată, din punctul acesta de vedere, de prestigiul *Biblici de la București*, este dat de amestecul formelor muntești (sudice), cu cele nemuntești (nordice). Prin largă răspândire de care s-a bucurat, *Biblia românească* din secolul al XVII-lea a influențat profund și un timp îndelungat, în sensul arătat, scrișul românesc, favorizind pătrunderea și răspândirea unor elemente nemuntești în limba literară, unele dintre ele regăsindu-se pînă în texte din secolul al XIX-lea. Vechea română literară, fără să aibă un caracter perfect unitar, din punct de vedere fonetic mai ales, fapt care nu mai poate fi ignorat sau contestat astăzi, cum a demonstrat G. Ivănescu, nu poate fi redusă, de vreme ce se constituie ca fenomen cultural de prim ordin, numai la nivelul unui produs mecanic al unor realități lingvistice regionale. Nedepinzînd numai de graiurile din zonele în care au fost scrise sau tipărite, textele vechi românești, la căror apariție au contribuit factori istorici și socioculturali specifici, se diferențiază în timp, clasificindu-se pe epoci, mai curind decât geografic. Din acest punct de vedere, *Biblia de la NBucurești* nu constituie un caz izolat, ea fiind, dimpotrivă, un rezultat, dar și un factor de influență. În secolul al XVII-lea, aceeași limbă a cărții pătrunde pretutindeni în spațiul locuit de români, prin mijlocirea acestei traduceri, chiar dacă nu toate inovațiile ei puteau rămîne în limba română literară. Directia în care dirijează acest important text limba română literară se întîlnește cu aceea imprimată de prestigiul scrierilor religioase și istorice ale moldovenilor din secolul al XVII-lea. Nicolae Milescu, traducătorul *Vechiului Testament*, este printre primii români care a deschis această cale, pe care s-au înscris continuatorii lui care și completează și își perfectează în mod fericit

opera, așa cum se constituie ea în *Biblia tipărită* în 1688. Chiar cei care l-au criticat, preluindu-l, în secolul al XVII-lea și, mai tîrziu, în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea, îi rămin profund îndatorați în multe privințe.

O carte pentru toată colectivitatea românească, așa cum o consideră Nicolae Iorga, *Biblia* din 1688 ciștigă noi cititori pentru lectura în limba română. Această operă monumentală, rezultatul unui efort îndelungat, în care sunt implicate mai multe generații de cătărari români, cel puțin sub raportul consolidării unei limbi capabile să comunice bogăția de sensuri a unei cărți fundamentale pentru dezvoltarea spirituală a omenirii, nu poate să nu lasc urme adînci, nu numai în scrișul, dar și în conștiința acelora care au citit-o. Această carte n-a fost numai un factor de modelare morală, ci și unul de cultivare a fanteziei, de descătușare a forțelor creative în domeniul literaturii, începînd cu cea populară. De la Dosoftei la Ion Heliade Rădulescu, această carte continuă să fertilizeze gîndirea, imaginația și expresia multor scriitori. *Biblia* de la 1688 n-a fost, poate, pentru limba română ceea ce fusese pentru limba germană, cu mai bine de un secol și jumătate mai înainte, *Biblia* lui Luther, cu care a fost adeseori comparată. Dacă multe din normele în care a fost scrisă n-au putut fi ratificate de limba română literară modernă, această traducere a îmbogățit, în mod cert, exprimarea artistică românească cu un stil care merită să fie privit cu toată atenția. Acest stil poate fi recunoscut cu ușurință în literatura vizionarilor redeșteptării naționale din secolul al XIX-lea, de la Bălcescu la Alecu Russo, după cum poate fi recunoscut în literatura de orientare tradiționalistă, într-un sens mai larg, ortodoxist sau neortodoxist, din literatura dintre cele două războaie mondiale. Operă de colaborare, într-un sens foarte larg, și chiar de unitate națională, cum o consideră Iorga, *Biblia de la București* a avut un rol decisiv, oricare ar fi unghiul din care am privi-o, în dezvoltarea spirituală a poporului român.